

НЕВІДОМА УКРАЇНА

У К Р А Ї Н А

- Перші кроки людності на теренах сучасної України
- Господарство і побут неандертальців
- Чому і за яких обставин щезли неандертальці, чи збереглася в наших жилах хоча б частка їхньої крові?

М І Л Ь Й О Н

Р О К І В Т О М У

ЛЬОДОВИКИ,
МАМОНТИ
ТА ПЕРВІСНІ
ЛЮДИ

Вадим
Степанчук

У К Р А Ї Н А М І Л Ь Й О Н Р О К І В Т О М У

Н Е В І Д О М А   У К Р А Ї Н А

Вадим Степанчук

ЛЬОДОВИКИ,
МАМОНТИ
ТА ПЕРВІСНІ ЛЮДИ:
УКРАЇНА МІЛЬЙОН
РОКІВ ТОМУ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ – 2007

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Степанчук, Вадим.

С79 Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К.: Наш час, 2007. — 192 с. — («Невідома Україна»).

ISBN 978-966-8174-52-0

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Близько мільйона років тому на теренах сучасної України з'явилися істоти, озброєні кам'яними знаряддями. Розпочався відлік перших тисячоліть нижнього та середнього палеоліту — епохи, яка завершилася лише близько 30 тисяч років тому з поширенням *Homo sapiens* і його культури.

Мільйон років присутності давньої людини на теренах України — період великий навіть у геологічному сенсі. За цей час неодноразово змінювався клімат і ландшафти, мінявся рослинний та тваринний світ, наступали та відступали льодовики, несталими були навіть обриси морів, та й людність, що населяла територію України в різні періоди відрізнялася одна від одної навіть за фізичною будовою.

Що ж наразі відомо про перебіг подій у ці віддалені часи, про повсякденне життя наших пращурів і про них самих: як вони виглядали, де жили, на яких тварин полювали, якими знаряддями користувалися, як ховали своїх небіжчиків? Саме про це йдеться в цій книжці, а також про відкриття і відкривачів, про наукові дискусії і загадки, які ще чекають своєї відповіді.

Ось одна з них: чому і за яких обставин шезли неандертальці, чи збереглася в наших жилах хоча б частка їхньої крові?

ББК 28.1

ISBN 978-966-8174-52-0

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© В. М. Степанчук, 2007

© Т. Б. Харламова, ідея серії, 2007

© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2007

Зміст

Передмова	8
Розділ 1. Перші кроки людності на теренах сучасної України: сотні тисяч років із кам'яним ножом	10
Загальні відомості про палеоліт України	10
Часові межі та етапи палеоліту України	17
Що лежить в основі дослідження палеолітичних свідочств	25
Розділ 2. Все далі у глибину тисячоліть: відкриття і відкривачі	30
Короткий нарис історії досліджень найдавніших пам'яток України	30
Розділ 3. Спроби зазирнути в минуле: наукові гіпотези і проблеми	36
Питання періодизації і хронології палеоліту України	36
Питання локальності проявів нижнього і середнього палеоліту України	38
Розмаїтість локальних проявів середнього палеоліту України	39
Соціальна та демографічна структура неандертальського суспільства	40
Питання заселення території України	42
Розділ 4. Льодовики, що ростуть, і моря, що наступують: природні умови часу нижнього і середнього палеоліту	44
Нарис палеокліматичних змін в плейстоцені: загальна динаміка	44

	Зміни ландшафтів	47
	Зміни фауни	53
<i>Розділ 5.</i>	Їжа, вода, сировина для виготовлення знарядь: райський достаток чи повсякденний головний біль? . . .	58
	Роль природно-кліматичних умов у житті давньої людини	58
	Де знаходяться поклади кам'яної сировини?	59
	Доступність кам'яної сировини	62
	Харчові ресурси: необхідне є не завжди	64
<i>Розділ 6.</i>	Людність часу нижнього і середнього палеоліту: не такі, як ми	70
	Людина прямоходяча	71
	Людина неандертальська	74
	Людина сучасного фізичного вигляду	78
<i>Розділ 7.</i>	Знову і знову відкриваючи вперше: заселення території України	80
	Час і умови першого заселення території країни в палеоліті	80
	Притоки та відтоки населення: екологічно-демографічна ситуація	85
	Історичні зв'язки з сусідніми територіями	92
<i>Розділ 8.</i>	Мільйон років перебування гомінід в Україні: найважливіші стоянки нижнього і середнього палеоліту	96
	Загальна характеристика стоянок, умов їх збереженості, поширення	96
	Територіальні групи середньопалеолітичних знахідок	105
<i>Розділ 9.</i>	Людина і камінь: в кам'яному віці без кам'яного знаряддя не виживеш!	114

	Характеристика основних типів знарядь, сировини та технології їх виготовлення	114
<i>Розділ 10.</i>	Господарство і повсякденний побут неандертальців: загальні риси способу життя	132
	Характеристика способу життя і господарства: мисливство, збиральництво, харчування, одяг	132
	Перші спроби облаштувати побут	140
<i>Розділ 11.</i>	Напівдикі орди чи первісні общини: реконструкція соціального устрою суспільства неандертальців	148
	Огляд сучасних уявлень про соціальний устрій спільнот неандертальців	148
<i>Розділ 12.</i>	Останні і без майбутнього? Драматичний перелам кінця середнього палеоліту і початок вторгнення <i>Homo sapiens</i>	162
	Від неандертальця до людини сучасного вигляду	162
	Верхньопалеолітичні пам'ятки з архаїчним елементом	169
	Рекомендована література	178
	Словник найуживаніших термінів	181
	Радимо відвідати!	189

ПЕРЕДМОВА

Чи замислювалися ви над тим, коли на території сучасної нам України з'явилися перші люди? Десять, двадцять, сто тисяч років тому? Виявляється — близько мільйона! Якими ж вони були, наші попередники, що може розповісти про них історія?

Усі ми знаємо, що людство у своєму розвитку пройшло певні послідовні етапи, проте лише кілька останніх тисячоліть (історичний період) охарактеризовані письмовими джерелами — документами, залишеними живими свідками епохи. Цей «задокументований» відтинок часу є значним з точки зору окремої особи, але він мізерний порівняно з дописемним періодом історії людства, який налічує сотні тисяч років! Для прикладу: коли б час виміряти годинником, в якому година дорівнює 50 тис. років, і припустити, що заселення території нашої країни розпочалося о дванадцятій ночі, — писемний період історії почався приблизно о восьмій вечора і триває лише 10 хвилин!

Джерелом для відтворення минулого є пам'ятки археології — різноманітні речові рештки життєдіяльності давніх спільнот, починаючи від окремих виробів до поселень. Саме слово археологія промовляє про себе. Воно походить від сполучення грецьких «архайос» (стародавній) і «логос» (знання) та означає буквально: «наука про стародавність».

Наприкінці XIX ст. була запропонована ідея розрізняти окремі послідовні історичні періоди розвитку людства за матеріалом, який слугував для виготовлення знарядь праці та озброєння. Так, найбільш ранній період назвали кам'яним віком, він поступається епосі міді та бронзи, і, нарешті, останнім є вік заліза. До речі, ми

з вами — за археологічною періодизацією — і досі живемо у віці заліза (так само, як, наприклад, скіфи).

У свою чергу, в кам'яному віці розрізняють: палеоліт (від гр. «палайос» — древній та «літос» — камінь) — давній, мезоліт — середній та неоліт — новий кам'яний вік. Ці підрозділи віддзеркалюють важливі етапи розвитку технічної озброєності людства. Загально визнаними є такі віхи, як винайдення дистанційної зброї — луку та стріл — у мезоліті, й перехід до землеробства і скотарства — у неоліті.

Палеоліт поділяється на три періоди — нижній, середній та верхній. Вивчення пам'яток нижнього і середнього палеоліту (між 1 млн та 30 тис. років тому) проводиться на Україні вже понад 125 років. За цей час досліджено чимало стоянок, зібрані великі колекції предметів ужитку давніх людей, і, насамкінець, знайдено рештки самих наших пращурів! Отже, є незаперечні підстави, хоч і в дуже узагальненому вигляді, реконструювати картину розвитку первісного суспільства на території сучасної України. Повна, детальна реконструкція минулого, на жаль, неможлива: обсяг інформації, що дійшов до нас, мізерний.

Можливо, написане на сторінках цієї книжки не завжди буде схожим на те, що ми читали у підручниках. Інформація про сучасні досягнення в галузі палеолітознавства ще не встигла потрапити до шкільних підручників та книжок для студентів ВНЗ, зауважимо, що іноді вона запізнюється на кілька десятиліть!

То що таке палеоліт України? Якими є його етапи, час існування, методи досліджень? Як розвивалося вітчизняне палеолітознавство, змінювалися погляди на минуле нашої країни? Як змінювалося природне оточення древніх жителів території нашої країни? Який вигляд мали наші пращури часу нижнього і середнього палеоліту? Який спосіб життя вони вели? Чи збереглося в нашій сутності щось від неандертальців? На ці та багато інших, не менш цікавих питань, дасть відповідь ця книжка.

ПЕРШІ КРОКИ ЛЮДНОСТІ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: СОТНІ ТИСЯЧ РОКІВ ІЗ КАМ'ЯНИМ НОЖЕМ

Загальні відомості про палеоліт України

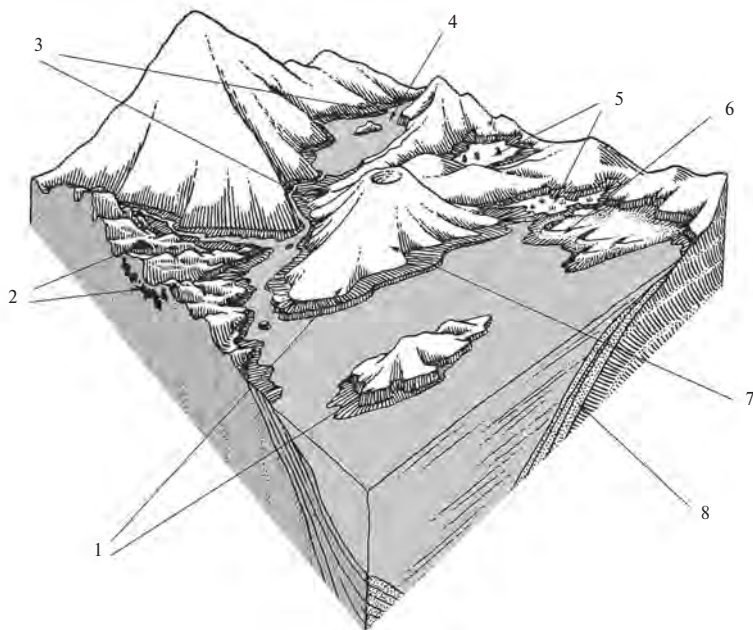
Палеоліт — найдавніший етап історії суспільства. Найбільш давні відомі на території України палеолітичні стоянки віддалені від нас майже на мільйон років. Це величезний відрізок часу. І хоча всі ми звикли до великих чисел, що там якийсь мільйон років порівняно з мегапарсеками космічних відстаней, нам важко досягнути цей час своїми почуттями. Якщо бути уважнішим, можна помітити, що довкола нас постійно відбуваються відчутні зміни: сьогодні зими не такі холодні, як були раніше, і знайомий лісок перетворився на ліс, та ще й захопив сусіднє поле молодими деревами, а річка зовсім зміліла. Навіть протягом 10–20 років усе помітно перетворюється. А ми говоримо про мільйон! За цей час не один раз змінювалися ландшафти і клімат, міняли свої обриси моря, підіймалися та руйнувалися гори, з'являлися та зникали озера і ріки, іншими словами — йшли активні геологічні процеси.

Археологам не часто вдається знаходити рештки життєдіяльності давніх мисливців. Багато давніх стоянок зруйнувала сама природа, та й від початку їх було небагато, оскільки кількість населення навряд чи перевищувала кілька тисяч або навіть сотень осіб у кожен окремий момент.

Давні мешканці нашої країни оселялися на берегах річок, просто неба (на т. зв. «відкритих» стоянках) або в горах — під навісами, у гротах, печерах. Із плином часу склепіння скельних притулків руйнувалися, брили та щебінь консервували рештки перебування

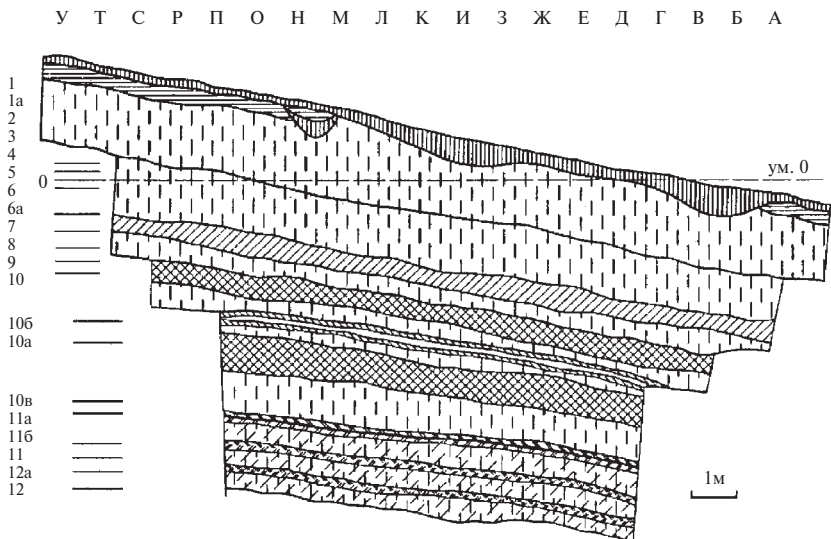
Місця, де знаходять рештки життєдіяльності палеолітичної людини:

1 — біля підніжжя горбів та гір; 2 — у печерах та інших скельних притулках; 3 — в річкових долинах, у поймах, на терасах; 4 — в озерних відкладах; 5 — у торфовищах та болотних відкладах; 6 — на прибережно-морських відслоненнях; 7 — у вулканічних відкладах; 8 — у морських відкладах

давньої людини. Так само і залишки відкритих стоянок перекривалися ґрунтом, принесеним вітром чи водами. Чим інтенсивнішими та швидкоплиннішими були ці процеси, тим краще збереглися рештки поселень, і, відповідно, більше інформації дійшло до дослідників такої пам'ятки. Минав час, ті самі навіси, зручні ділянки берегів річок знову заселяла давня людина. Такий процес «заселення-перезаселення» призвів до виникнення багат шарових стоянок. Деякі з них містять до кількох десятків археологічних шарів, відокремлених один від одного прошарками ґрунту без знахідок.

Час неблаганно стирає сліди життєдіяльності людини. Врешті-решт і сліди сучасної цивілізації, з її мільйонними містами,

Одні й ті самі зручні ділянки неодноразово заселялися давньою людиною, хоча між моментами заселень могло минути багато тисячоліть. На схематичному розрізі відкладів палеолітичної стоянки Молодова I в Подністров'ї цифрами позначено окремі культурні шари — сліди різночасових палеолітичних поселень

заводами, розгалуженими шляхами також зовсім зникнуть із поверхні землі за якийсь десяток тисячоліть. Але говорячи про палеоліт, ми маємо справу не з монументальними слідами діяльності наших попередників. Отже, зрозумілішою стає цінність найменших палеолітичних знахідок — рідкісних свідків минулого.

У широкому загалі побутує кілька міфів щодо археології. Наприклад: найцікавіші речі ховаються на глибині; відкриття може зробити лише спеціаліст; археологи — це копачі, їм для роботи достатньо лише заступа.

Археологи частіше знаходять окремі кам'яні вироби, тобто рештки зруйнованої у давнину стоянки. Такі знахідки свідчать про перебування в цій місцевості людей кам'яного віку, але часто не більше того. Іноді залишки зруйнованої природою стоянки перебиваються молодшими шарами ґрунту, часто досить потужними. Звідси висновок — не слід вважати, що чим глибше копатимеш, тим краще збережені рештки давнього поселення знайдеш. Взагалі, геологічні перебудови поверхні землі в конкретній місцевості за десятки або й сотні тисячоліть, що сплили, важко передбачити. Буває так, що залишки порівняно молодих стоянок, вік яких не перевищує двох десятків тисяч років, залягають на глибині понад 10–15 м. Так само трапляється, що значно давніші стоянки знаходять вже на першому метрі відкладів. Отже, не варто думати, що вік стоянки залежить від глибини залягання.

Пошуковець повинен ставити собі конкретну мету, знати, що шукати і де. Важливими є спостережливість, інтуїція та й просто везіння. Трапляється, що людина неуважна або просто недосвідчена проходить повз те, що могло б стати справжньою науковою сенсацією, допомогло б відновити цінні сторінки минулого нашої країни. Скільки неоціненних свідочств давньої історії було втрачено чи навіть знищено через необізнаність, байдужість чи то неуважність! Проте іноді навіть далека від археології людина робить несподівані й важливі відкриття. Так, наприклад, рештки найдавнішого у степовій частині України палеолітичного житла були зовсім недавно відкриті мешканцем Запоріжжя І. Б. Писаревим,

який, знайшовши кілька кісток та кам'яних знарядь праці, не пройшов повз них, зацікавився, сповістив про свою знахідку археологів. Звідси випливає черговий висновок: щоб зробити відкриття, не обов'язково мати відповідну освіту, роботу, варто лише бути уважним, не байдужим до минулого землі, на якій живеш. Хто знає читачу, може, саме тобі судилося знайти якусь досі не знану українську «палеолітичну Трою»?

Добре збережена стоянка може надати досить багато цінної і різноманітної інформації. Зокрема, можна довідатися про кількість її мешканців, справи, якими вони тут займалися, їхні знаряддя праці, тварин, м'ясом яких харчувалися тощо. Застосовуючи геологічні дані про *стратиграфію* (рівень залягання, порядок та особливості нашарувань ґрунту), можна визначити *геологічний вік* поселення, а спеціально проаналізувавши, наприклад, добре збережену кістку чи деревне вугілля — довідатися про *абсолютний вік* стоянки. Проте, на жаль, усе це неможливе у випадку знахідки поодиноких, хай навіть дуже виразних знахідок.

Метою сучасних палеолітичних розкопок є не колекціонування камінців (*артефактів*), це складний процес ретельного вивчення давніх стоянок, в якому беруть участь не тільки археологи, а й представники інших наукових дисциплін — палеогеографії, палеонтології, археозоології, геології, палінології та ін. Великого значення набуває точна фіксація знахідок і їх взаєморозташування, відбір зразків для різних аналізів. Отже, дуже важливими для палеолітичних досліджень є умови, в яких залягали рештки давнього поселення — *контекст* знахідок. Подальше опрацювання цих даних іноді дозволяє відтворити досить живі картини минулого.

Процес розкопок зазвичай проходить дуже буденно: тут камінчик, там камінчик, якісь вуглики, кістки — для сторонньої людини нічого цікавого, сміття. Проте цей «непотріб», за умови уважного до нього ставлення, може розповісти чимало.

...Ось тут, біля великого каменю, горіло вогнище, в яке підкладали хмиз, назбираний неподалік, а час від часу підкидали уламки великих кісток — вони дають добрий жар і довго тримають тепло.

На місці розкопок все має буденний вигляд: тут камінчик, там камінчик, якісь вуглики, кісточки — на сторонній погляд, нічого цікавого

На цьому вогнищі, певно, смажилося м'ясо невеликого оленя — онде, трохи віддаля, знайшлися його кістки, зі слідами зарубок від кам'яних знарядь. А ось і одне з цих знарядь — ніж, він зламався і його відкинули убік. Цікаво, що незадовго до поломки його гострили — збереглася невелика купка лусочок, що відкололися під час цієї роботи. Знайшлося і кістяне знаряддя — ретушер — можливо, за його допомогою гострили (*ретушували*) саме цей кам'яний ніж. Отож купка камінців і кісточок, виявляється, може розповісти чимало. А ось трапилося аж кілька, цього разу цілих, знарядь — їх поклали в невелику ямку, потім присипали землею. Хазяїн просто не знайшов своєї схованки, а може вже й не повернувся за своїм «скарбом»...

Розкопуючи давню стоянку, археолог руйнує її. Саме тому на нього покладається велика відповідальність: він зобов'язаний найретельніше зафіксувати всі обставини і особливості досліджуваних решток, хоч якими буденними вони б йому не здавалися. Кожна найменша деталь може відіграти вирішальну роль, тим паче, що наразі ми не знаємо, які нові методики дослідження будуть винайдені в майбутньому. Ось, наприклад, навіщо археологам точно фіксувати орієнтацію довгих фрагментів кісток за сторонами світу, та ще й ретельно занотовувати кут їхнього нахилу в шарі ґрунту? Комуś це може здатися марнотратством часу та зусиль. Але знайшовши скупчення кісток та кам'яних виробів, археолог не поспішатиме одразу дивувати світ своїм відкриттям, адже ще не відомо, якою мірою до утворення цих скупчень спричинилися дії природних чинників. Тут стають доречними дані про довгі кістки. Ці нотатки разом з іншими деталями допоможуть впевнено відповісти на запитання: чи руйнувалася ця стоянка природними силами? У разі, коли природа таки серйозно «втрутилася» в «життя» стоянки, — реконструювати загальний вигляд поселення не варто.

Археолог, власне, діє як криміналіст, перед яким стоїть завдання відновити картину минувшини, по крихті збираючи інформацію. Накопичення і збереження знань про деталі дозволить через деякий час (хтозна, можливо, й через сто років!) перевірити висновки досліджень, застосувати нові методики аналізу, уточнити раніше запропоновану версію подій минулого, або й обґрунтувати нову.

Після розкопок починається новий етап обробки добутих матеріалів — лабораторний. Археологи прискіпливо вивчають особливості кам'яних виробів і прийомів їх виготовлення, визначають особливості знарядь праці окремих поселень (*техніко-типологічні* характеристики кам'яної індустрії). Палеонтологи аналізують фауну, що оточувала представників цієї стоянки. Археозоологічні дослідження решток тварин за характерними слідами розчленування мисливської здобичі дають можливість визначити способи їх споживання. Застосовуються й інші методи дослідження решток давніх стоянок і геологічних шарів, які містять ці рештки.

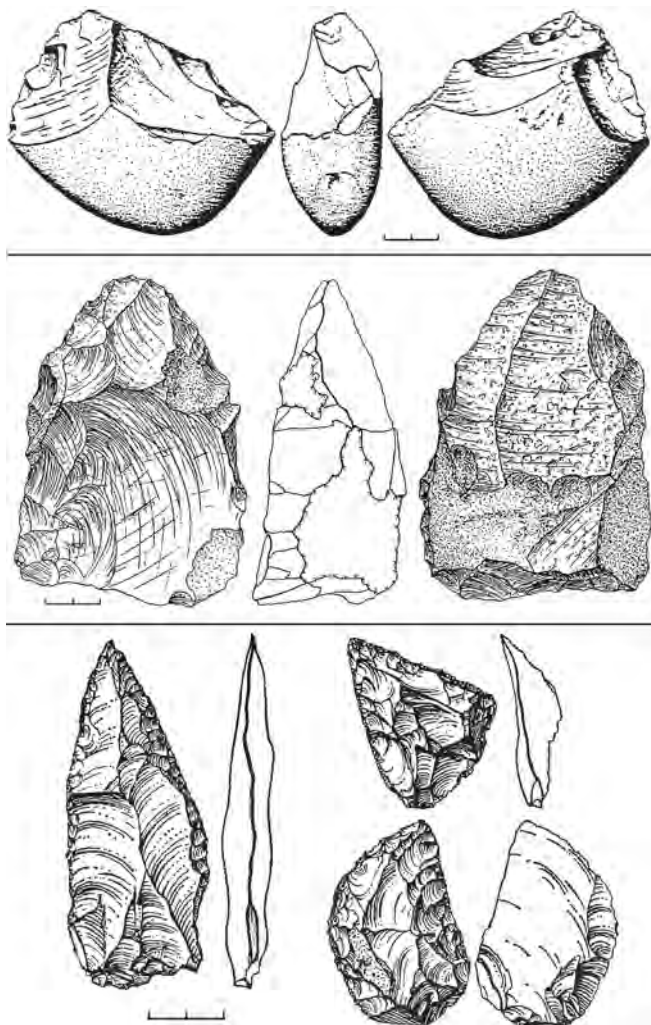

Результати польових і лабораторних досліджень надалі опрацьовуються комплексно, взаємоузгоджуються, і, врешті, формується детальний інформаційний блок щодо окремої стоянки. Всі разом такі блоки інформації про окремі стоянки є основним джерелом нижнього і середнього палеоліту України. Надалі ці дані дають змогу реконструювати спосіб життя давньої людини та природного середовища, яке її оточувало.

Часові межі та етапи палеоліту України

Археологічна періодизація палеоліту ґрунтується на змінах вигляду кам'яних виробів (кам'яні вироби — наймасовіші знахідки на давніх стоянках) і технологій їх виготовлення. Предмети з дерева, шкіри та інших нестійких органічних матеріалів, на жаль, не збереглися до нашого часу. Кожному періоду палеоліту притаманні свої характерні знаряддя праці. У найдавніші часи були поширені знаряддя на гальках; пізніше широко розповсюджуються кам'яні рубила. Їм на зміну приходять різнотипні гостроконечники та скребла, що виготовлялися з відщепів, отриманих при розщепленні *нуклеусу*. Надалі прийоми обробки сировини вдосконалюються, і вже у верхньопалеолітичний час поширюються різці, скребачки та інші знаряддя на *пластинах*. Звичайно, це лише спрощена схема, але вона передає основну логіку і поступ технологічних змін обробки каменю в палеоліті.

Зрозуміло, що кам'яні знаряддя та прийоми їх виготовлення не могли вдосконалюватися без участі людини. Але й давні люди (*гомініди* — носії палеолітичної культури) не були однаковими за своїми розумовими та фізичними здібностями. Носієм нижньопалеолітичної індустрії на території Європи була людина прямоходяча (*Homo erectus*), в середньопалеолітичний час з'являються гейдельбержці, потім — неандертальці (*Homo heidelbergensis* і *Homo neanderthalensis*), і тільки верхній палеоліт пов'язаний із людиною, подібною до нас з вами (*Homo sapiens*).

Типові кам'яні знаряддя різних етапів палеоліту.

Зверху: знаряддя на гальці із Гаспри (Крим); рубило з Житомирської стоянки; гостроконечник та скребла зі стоянки Заскельна V у Криму

Довкола вірогідних здібностей і умінь представників кожного з цих древніх видів людей точаться нескінченні дискусії. Далі ми детальніше розглянемо це питання, але для початку спробуємо уявити собі ситуацію...

Згадаймо, що ми робимо, коли перед нами виникає якесь завдання. Схема завжди однакова: уявляємо собі, чого ми хочемо та як це зробити, потім беремо інструменти (залежно від завдання) і, нарешті, досягаємо мети. Наприклад, перед нами найпростіше завдання: загострити зламаного олівця. Спершу ми уявляємо собі кінцевий результат (треба щоб олівець писав), потім беремо в руки точилку, лезо чи ножа і доводимо олівець до потрібного стану. Але якщо під рукою немає звичних нам інструментів, проте є якийсь шматочок заліза чи скла з гострим краєм? То й вони згодяться! А якщо немає нічого — також не біда: врешті-решт, можна зубами обгризти кінчик олівця та заточити його об аркуш паперу чи перший-ліпший камінчик! Отже, доходимо висновку: поставленої мети можна досягти різними шляхами. Психологи вважають, що здібність досягати принципово однакового результату різними шляхами — риса, притаманна тільки сучасній людині.

На початку середнього палеоліту поширюються *левалуазькі* технології розщеплення каменю. Вони полягали в тому, що взятий у природі фрагмент сировини піддавали спеціальній обробці перед його розщепленням з метою отримання заготовок для виготовлення знарядь праці. Левалуазькі технології істотно відрізнялися від технологій розщеплення каменю більш раннього часу. Суть відмінності полягала в тому, що вперше вони стали багатоваріантними: кінцевого результату тепер можна було досягати різними способами, з'явилася необхідність вибору одного з можливих варіантів дій. Отже, є підстави вважати, що гомініди часу середнього палеоліту були принципово подібними до нас за своїми розумовими здібностями.

У літературі часто вживається термін «*мустье*», який походить від назви однієї з неандертальських стоянок ще в позаминулому столітті, на «зорі палеолітознавства», знайденої у Франції. Найчастіше до мустье (до пізнього етапу середнього палеоліту) відносять

стоянки часу останнього, *вюрмського* зледеніння, між 115–30 тис. років тому. З цим періодом на території Європи, у тому числі й на Україні, пов'язані пізні, т. зв. класичні неандертальці.

Період верхнього палеоліту, що характеризується появою нового населення — людей сучасного фізичного вигляду — також пройшов кілька етапів розвитку. У цій книжці особливу увагу приділено найбільш ранньому з них. Це був незвичайний час, адже на одній і тій самій території проживали представники різних видів гомінід: неандертальці й сучасні люди. Сьогодні ніхто не здивується, зустрівши іноземця (європейця, азіата чи африканця). Але пам'ятаймо, що всі ми, незважаючи на расове розмежування, належимо до одного виду — *Homo sapiens*. Натомість істотна особливість початкового етапу верхнього палеоліту (між 50–30 тис. років тому) полягає у співіснуванні різних видів населення — неандертальського і кроманьйонського.

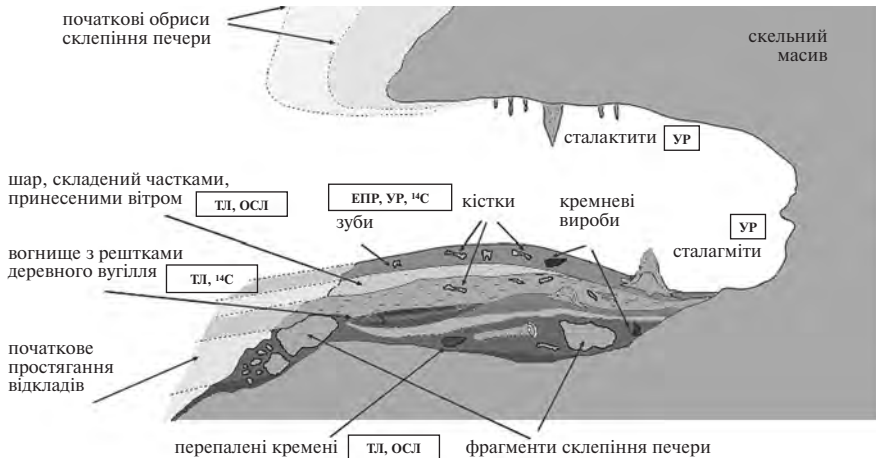
Отже, відповідно до вигляду кам'яної індустрії та фізичного вигляду тих, хто її розвивав, палеоліт України можна розділити на три періоди: *нижній палеоліт* з імовірною хронологією між 1 млн та 450/300 тис. років тому, *середній* — 450/300–50/30 тис. років тому, і *верхній палеоліт* — 50/30–13/10 тис. років тому. У рамках середнього палеоліту України розрізняють також ранній (~450/300 — ~130/100) та пізній (~130/100 — ~50/30) етапи. Можливо, ви звернули увагу на нечіткі, «плаваючі», межі періодів. У чому тут справа? Нове не може поширюватися блискавично. Ось вам приклад із сучасності: перші телевізори з'явилися приблизно в 40-х роках минулого століття. Але справді повсюдними — такими, що стоять у кожному домі, — в нашій країні ці прилади стали лише у 70–80-ті роки. Звідси висновок: між моментом виникнення нового і моментом його повсюдного поширення проходить певний час. У палеоліті ж цей час вимірювався не десятиліттями — тисячоліттями.

Дослідження палеоліту нерозривно пов'язані з вивченням послідовності геологічних відкладів, тобто шарів ґрунту, різних за часом і умовами утворення. Донедавна практично єдиним шляхом визначення віку палеолітичних пам'яток України був

Загальна стратиграфічна послідовність			палеомагнітна шкала		OIS колонка v28-238	OIS хронологія тис. років тому	Еволюція культури	
			тепло	холод				
					1	0–10		
плейстоцен	верхній	верхній			2	10–24	верхній палеоліт	
					3	24–57		
					4	57–71		
					5a	71–83	середній палеоліт пізній етап	
					5c	92–103		
					5d	103–115		
			5e	115–127				
	середній	середній	середній			6	127–186	середній палеоліт ранній етап
						7	186–242	
						8	242–301	
						9	301–334	
						10	334–364	
						11	364–427	
						12	427–478	
						13	478–528	
						14	528–659	нижній палеоліт
					15			
		16						
				17–19	659–787			

Узагальнена схема періодизації палеоліту на території України

Схематичний розріз уявної печерної палеолітичної стоянки: основні типи решток та методи абсолютного датування, які можна застосувати для визначення їхнього віку.

Методи: ТЛ — термолюмінісцентний, ОСЛ — оптично стимульований люмінісцентний, ^{14}C — радіовуглецевий, ЕПР — електронно-резонансний, УР — уранієвих рядів

геостратиграфічний метод. Згідно з ним, вік знахідок, які були у не порушеному шарі ґрунту, не може бути меншим за вік самого ґрунту. Це цілком логічно: адже все, що губиться, викидається — лишається на поверхні землі, і лише з плином часу перекривається новими шарами ґрунту, так би мовити, «занурюється» у землю. Такий метод датування дозволяє встановити, що знахідка, наприклад, не давніша сімдесяти і не молодша п'ятдесяти тис. років. Але точніше вік встановити неможливо. Проте наука не стоїть на місці, і в палеолітознавстві все ширше використовуються методи *абсолютного датування*. Вони базуються на обчисленні часу, який був потрібний для утворення певних змін у хімічному чи фізичному складі зразків, що цікавлять вчених. Наприклад, при датуванні радіовуглецевим методом, вираховують вміст у знахідці радіоактивних ізотопів вуглецю, що дає можливість встановлювати абсолютний вік у межах останніх 40–45 тисячоліть. Абсолютні датування більш

точні, але й тут є свої обмеження та недоліки, до того ж вартість таких досліджень досить висока. Отож і дотепер геологічний (або стратиграфічний) метод датування не втратив свого значення.

Але як порівнювати між собою у часі події, які відбувалися на віддалених територіях? Як узгодити між собою відомості, наприклад, про палеоліт Німеччини чи Близького Сходу — з подіями палеоліту України? Тут у пригоді стануть дані т. зв. *киснево-ізотопної шкали океанічних осадів*. З'ясовано, що в минулому відбувся цілий ряд глобальних, тобто поширених по всьому світу, кліматичних змін. Ці події відбувалися на всьому, починаючи від зростання льодовиків у північних широтах, закінчуючи коливаннями температури океанічних вод десь у тропіках. Саме завдяки величезній роботі по співвіднесенню вказівок на кліматичні зміни в різних частинах світу, вдалося виробити загальну шкалу киснево-ізотопних стадій (OIS або KIC), продатовану за допомогою радіовуглецевого методу, методу U-seg (уранові ряди) та палеомагнітних методів. Сьогодні цю шкалу використовують при порівнянні хронологічної позиції пам'яток палеоліту України і пам'яток суміжних чи віддалених територій. Кожна кліматична стадія має порядковий номер (наш час — це стадія 1). Стадії з непарною нумерацією відповідають теплим періодам, із парною — холодним. Прийнято розглядати стадію 22 як час першого глобального зледеніння.

Встановлено, що «холодним» кліматичним фазам відповідають відклади лесів, а «теплим» — викопні ґрунти. Це пояснюється різницею температур, вологості, переважаючого напрямку вітрів тощо у різні кліматичні фази. Коли було тепло і волого, — активно розвивалася деревна, чагарникова та трав'яниста рослинність, утворювався верхній родючий ґрунтовий шар, насичений органічними домішками. У холодні та сухі періоди панував континентальний клімат, віяли посушливі вітри, які несли з собою пил, що накопичувався і утворював потужні відклади добре всім знаних *lesciv* (згадаймо «глинища», які є майже біля кожного українського села), адже зовсім недавно саме з них робили хати та ліпили горщики.

У минулому північна частина нашої країни періодично вкривалася потужним льодовим щитом. Але протягом плейстоцену

Стратиграфічна схема четвертинних відкладів України				
	ланка	стратиграфічні горизонти		
		надгоризонт	горизонт	індекс
голоцен	сучасна		голоценовий	hl
	верхня P _{III}	деснянський ds	причорноморський	pc
			дофінівський	df
		вільшанський ol	бузький	bg
			витахівський	vt
			трубізький tr	удайський
	середня P _{II}	черкаський cg	тясминський	ts
			кайдацький	kd
		хаджибейський hd	дніпровський	dn
			завадівський	zv
	нижня P _I	крукеницький kn	тилігульський	tl
			лубенський	lb
		донецький dc	сульський	sl
			мартоносський	mr
		будацький bk	приазовський	pr
			широкинський	sh
верхня	ногайський ng	іллічівський	il	
		крижанівський	kr	

Стратиграфічна схема четвертинних відкладів України

(між 1 млн і 10 тис. років тому) територія сучасної України, головним чином, знаходилася у позальодовиковій зоні, тобто саме там, де утворювалися леси та ґрунти. Отже, для кращого розуміння палеоліту треба знати і про умови появи ґрунтів та лесів України, і про особливості їхнього утворення, їхній вік тощо. Тут дуже важливими стають напрацювання вітчизняних геологів та географів: В. І. Крокоса, В. Г. Бондарчука, П. К. Заморія, М. Ф. Веклича, П. Ф. Гожики, Ж. М. Матвіїшиної та багатьох інших. Наразі в геології використо-

вується стратиграфічна схема четвертинних відкладів України, затверджена Українською регіональною міжвідомчою стратиграфічною комісією (УРМСК) в 1993 р.

Вік палеолітичних стоянок встановлювався різними методами. Абсолютний вік більшості поселень на території сучасної України був визначений радіовуглецевим методом (^{14}C). Існує думка, що нижня межа його можливостей сягає 45–50 тис. років тому. Важливим для датування, особливо якщо йдеться про найдавніші пам'ятки, є палеомагнітний метод. Як з'ясувалося, положення магнітних полюсів землі час від часу змінюється, отже важливо визначити зону полярності (*пряма* — подібна до сучасної, або навпаки — *зворотна*), в якій знаходиться той чи інший шар.

Однак дотепер не вироблена хронометрична шкала палеоліту в єдиному масштабі часу. Образно кажучи, в розпорядженні науковців є кілька годинників, стрілки яких рухаються з різною швидкістю. Це означає, що подія, яка трапилася, наприклад, 30 тис. років тому (наш звичний годинник), за радіовуглецевим методом може датуватися 27 тис. років тому (радіовуглецевий годинник), а датування, наприклад, термо-люмінісцентним методом, може вказати на вік близько 35 тис. років тому (ТЛ годинник). Отже, згідно з існуючим станом речей, як дійсно синхронні можна розглядати тільки ті події, вік яких був визначений спільним методом.

Що лежить в основі дослідження палеолітичних свідочств

Вивчення палеоліту України спирається на дані археології, палеогеографії, палеонтології, антропології і етнографії. В основі досліджень лежать принципи *системності*, *цілісності*, *історизму*. Що криється за цими науковими термінами?

Суспільство або співтовариство живих організмів не можна вивчати, нічого не знаючи про природні умови його існування. У цьому й полягає принцип *системності* вивчення палеоліту: дослідження

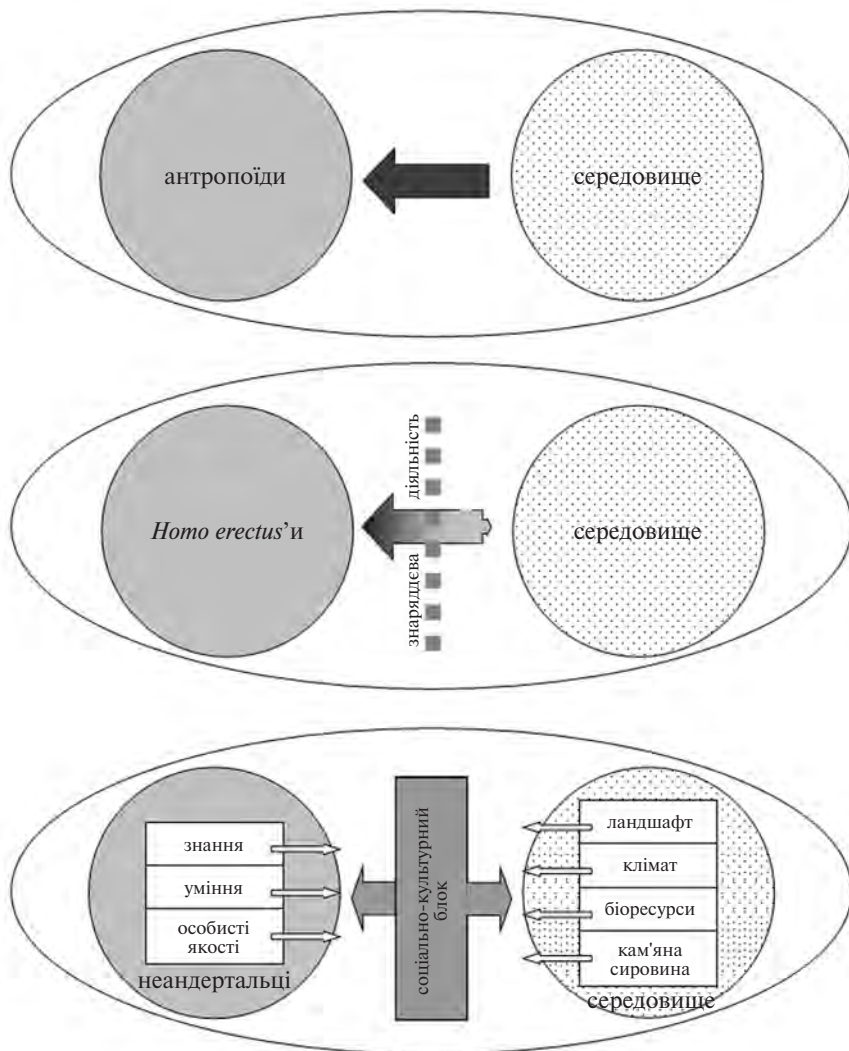

минулого вимагає всебічного аналізу як екологічних, природних, так і соціальних чинників у системі «людина — природне середовище». Але людина — особлива складова. З нижнім і середнім палеолітом пов'язані викопні форми гомінід. Вони різнилися за своїм фізичним виглядом і, як припускають вчені, за психологією та поведінкою. Отже, для того, щоби вивчати палеоліт, треба залучати антропологічні дані та результати палеопсихологічних розробок, які дозволяють охарактеризувати якості, уміння і здібності мешканців України в нижньому і середньому палеоліті.

Людське суспільство змінюється в часі. Згадаймо: лише сто п'ятдесят років тому в нашому суспільстві були монархи і дворяни, купці та кріпосні селяни. Куди це все поділося? Є закономірність: чим ближче до нашого часу, тим частіше відбуваються зміни суспільного устрою. У палеоліті ці зміни були значно повільнішими, минали не десятки чи сотні років, а може, десятки чи сотні тисячоліть. Але вони постійно відбувалися. У цьому і полягає сенс принципу *історизму* — первісне суспільство також не було застиглим, змінювалося в часі. До речі, змінювалася і залежність від природного середовища. Чим далі у глибину часу, тим більшим був вплив природних чинників на суспільство гомінід.

Про походження людини і становлення суспільства написано дуже багато книжок і статей. Але все розмаїття думок зводиться до двох вихідних думок: а) людство виникло випадково, б) людство було створене. Діаметрально протилежні думки. Хочеться наголосити: незважаючи на непримиримість атеїзму і релігії та несхожість уявлень про першопричини виникнення світу і людини — відмінності в поясненні подальшого ходу подій можуть бути мінімальними і не суперечитимуть жодній із позицій — релігійній чи то атеїстичній.

Середній палеоліт — це час неандертальців. Якими ж вони були: запитайте себе — й одразу в уяві, швидше за все, спливе волохатий дикун із пласким лобом та грубим дрючком у — скоріше навіть не руці — лапі! Досі надзвичайно поширеною є думка про неандертальців як недолудей, а про їхнє суспільство, як про щось середнє

Чим далі у глибину часу, тим більшою була залежність первісного суспільства від природного середовища

Згорблена постаць, затурканий та недоумкуватий вигляд: так зовсім недавно уявляли собі зовнішній вигляд неандертальців

між зграєю хижаків і групою високо-розвинених мавп. Наскільки сучасні наукові дані підтверджують ці уявлення?

Науковці не мають єдиної відповіді. Існують діаметрально протилежні точки зору на суспільство часу середнього палеоліту. Одна точка зору: це співтовариства істот, позбавлених багатьох (або всіх) людських якостей, що розвивалися за законами біологічної еволюції (проте зауважимо: як правило, цієї думки дотримуються археологи, які не є палеолітознавцями). Отже, йдеться про троглодитів, примітивність, дикість, орди, оргії та зоологічну озлобленість одне проти одного. Інша точка зору: неандертальці — це люди, звичайно, відмінні від нас, але із властивим саме людям комплексом складних соціальних стосунків та уявлень. Від того, до якої точки зору пристати, залежить дуже багато у подальшій інтерпретації археологічних свідчень.

Палеолітознавця можна порівняти з реставратором, який складає до купи горщик, що розлетівся на тисячі друзок, а збереглося з них ледве з десятків. Якою була форма, орнамент горщика; з яких матеріалів і коли його було зроблено, за допомогою якої технології? — питання, питання... Минуле палеоліту доводиться відновлювати крихта за крихтою, поступово, наполегливо, не сподіваючись на швидкий та безсумнівний результат; залучати дані багатьох суміжних наук. У поєднанні цих, на перший погляд,

не пов'язаних між собою фактів, — розкривається ще один принцип досліджень палеоліту — його *цілісність*. Результати, отримані різними методами: кореляційним і геохронологічним, типологічним, статистичним і технологічним, функціонально-трасологічним та картографічним тощо — взаємоперевіряються, взаємоузгоджуються — і в результаті виникає «горщик», чи, власне, його черговий імовірний варіант, відтворений з тих «друзок», які на сьогодні пощастило знайти.

ВСЕ ДАЛІ У ГЛИБИНУ ТИСЯЧОЛІТЬ: ВІДКРИТТЯ І ВІДКРИВАЧІ

Короткий нарис історії досліджень найдавніших пам'яток України

Костянтин Сергійович
Мережковський (1855–1921) —
відкривач перших
середньопалеолітичних стоянок
на теренах сучасної України

Як і в кожній науці, поступ у палеолітознавстві, відкриття нових стоянок, їх дослідження і вироблення наукових концепцій є результатом невтомної праці людей, які присвятили своє життя цій справі. Треба віддати належне дослідникам найдавніших сторінок історії нашої країни, згадати їхні імена, навести короткий літопис основних знахідок і відкриттів, пов'язаних із вивченням нижнього і середнього палеоліту, зупинитися на головних проблемах, пов'язаних із цими дослідженнями.

Історія вивчення палеоліту України розпочинається з 1873 р. відкриттям Ф. І. Камінським верхньопалеолітичної стоянки, віком близько 15 тис. років тому, біля с. Гінці на

Полтавщині. Лише кількома роками пізніше, у 1879–1880 роках, К. С. Мережковський — рідний брат відомого російського письменника Д. С. Мережковського — виявив сліди більш ранніх, середньопалеолітичних, стоянок у Криму (близько 40–50 тис. років тому).

Проте ці знахідки не справили великого враження на тодішній науковий загал і були надовго забуті. Планомірні дослідження давніх пам'яток розпочалися значно пізніше, у 20-х роках ХХ століття. Свого сучасного вигляду територіальні межі України набули лише в середині 50-х років минулого століття. Політична історія нашої країни відбилася і на процесі палеолітичних досліджень. Досягнення у вивченні середньопалеолітичних пам'яток пов'язані з іменами російських, українських, польських, румунських дослідників. Серед них Г. А. Бонч-Осмоловський, М. Л. Ернст, С. М. Бібіков, С. М. Забнін, П. П. Єфименко, О. П. Черниш, О. В. Добровольський, Т. Т. Тесля, В. М. Даниленко, О. О. Формозов, В. М. Гладилін, Ю. Г. Колосов, О. М. та М. О. Бадери, Д. О. Крайнов, В. Ф. Петрунь, О. В. Бодяньський, В. К. Пясецький, С. В. Смирнов, Д. С. Цвейбель, О. І. Клюкін, А. О. Щепинський, М. К. Анісюткін, О. С. Ситник, А. Б. Богуцький, Ю. В. Кухарчук, О. В. Колесник, В. М. Степанчук, В. П. Чабай та ін.

Особливе місце серед палеолітичних пам'яток по праву займає стоянка в гроті Кіік-Коба, адже саме тут у 1924 р. вперше у Східній Європі Г. А. Бонч-Осмоловським були виявлені рештки неандертальця. Не забуваймо: на той час наявність давньої людності у східній Європі взагалі ставилася під сумнів! Тому відкриття Кіік-Коби та кількох інших стоянок було знаковим, і вже у середині 20-х років минулого століття дало підстави однозначно стверджувати: територія сучасної України була заселена у мустьєрський час, тобто приблизно протягом останніх 100 тис. років. У 1920 — 1930 роках румунські дослідники І. Ботез і М. Морошан відкрили палеолітичні рештки на місцезнаходженнях (згодом їх досліджував ще й О. П. Черниш), які отримали найменування Молодова I та Кормань IV. Всесвітньо відомими вони стали завдяки відкриттю на них перших решток житлових конструкцій, зведених неандертальцями.

Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890–1943) та учасники його експедиції під час розкопок гроту Кіік-Коба, де вперше у Східній Європі були виявлені рештки неандертальців

Друга половина 1930-х років була періодом чергового витка тотальних репресій тодішнього режиму. Ненависть до кожного, хто вирізнявся талановитістю, освіченістю, мав сміливість висловлювати власну думку, не обійшла стороною і археологів, які займалися дослідженням палеоліту (М. Л. Ернст, Г. А. Бонч-Осмоловський, Т. Т. Тесля та ін.). Ламалися людські долі, гинули і документи. Так, безслідно зник, наприклад, уже підготовлений до друку рукопис книги М. Л. Ернста про важливу неандертальську стоянку Криму — Чокурчу, загинули інші численні документи і матеріали.

Війна з фашизмом надовго перервала палеолітичні дослідження на Україні. Частина колекцій і супровідної документації

з палеолітичних пам'яток, що досліджувалися в довоєнний час, були втрачені під час фашистської навали. Кілька десятків знарядь повернулося в Україну у 60-х, і ще частина — на початку 90-х років з особистої колекції німецького археолога, який під час війни власноруч вивіз із Криму частину місцевих колекцій кам'яних виробів. Отже, щось повертається, але це лише крихта з тисяч знахідок, доля решти залишається невідомою і досі.

Невдовзі після спустошливої війни археологи поновили польові дослідження. У Криму (тоді — територія Російської Федерації) в 50-х роках ХХ ст. О. О. Формозов проводив дослідження Старосілля, на той час йому пощастило там знайти кісткові рештки людини сучасного фізичного типу у супроводі середньопалеолітичних виробів. Водночас у Подніпров'ї В. М. Даниленком досліджується місцезнаходження Круглик (імовірно, одне з найдавніших поселень у Подніпров'ї). А в 1950–1960-х роках інтенсивну пошукову роботу в Середньому Подніпров'ї проводить О. В. Бодяньський, відомий аматор із Дніпропетровська, самовіддано закоханий в археологію. Він відкрив багато середньопалеолітичних пам'яток. Не менш енергійні пошуки палеоліту в Подністров'ї в ці роки проводить О. П. Черниш.

У 1960-х роках географія середньопалеолітичних стоянок розширюється — В. М. Гладилін відкрив і дослідив значну їх кількість біля с. Антонівка на Донбасі. Багато стоянок було виявлено в Закарпатті та в Криму відомим геологом і петрографом В. Ф. Петрунем. Крим здавна вважався «лабораторією палеоліту», саме там знаходили багатші на знахідки і чудово збережені стоянки. Певний час навіть вважалося, що нічого принципово нового в Криму відкрито вже не буде. Але на початку 1970-х — у 1980-х роках у Східному Криму Ю. Г. Колосовим була відкрита і досліджувалася ціла низка гарно збережених мустьєрських стоянок. Серед них: Заскельна V, Заскельна VI, Сари-Кая, Пролом I і II та ін. Знахідка решток кількох неандертальців стала сенсацією для дослідників палеоліту і привернула до себе увагу всіх спеціалістів з проблематики у межах колишнього Радянського Союзу і цілої Європи.

Минуле неохоче відкриває свої таємниці, але 1974 р. стався справжній прорив у знаннях: В. М. Гладилін відкрив багатощарове поселення Королеве, під час розкопок якого вперше на території України були виявлені шари, вік яких перевищує 800 тис. років. Завіса тисячоліть ще трохи піднялася: у розпорядженні науковців з'явилися дані про найдавнішу, чи не найпершу, сторінку історії нашої країни. Роботи на Королевому продовжувалися протягом 16 років і надали неоціненні матеріали, до розуміння найбільш давніх етапів історії розвитку країни, в якій ми живемо. Взагалі, 70-ті роки минулого століття були надзвичайно багаті на знахідки найдавніших пам'яток. Так, наприкінці 1970-х О. І. Ключінін та А. О. Щепинським у Криму були відкриті перші місцезнаходження з, можливо, найдавнішими в Україні гальковими знаряддями, які нагадують вироби із всесвітньо відомого Олдуваю в Африці. На Середньому Дністрі в 1970–1980-х роках О. П. Черниш продовжив дослідження Молодови I, виявляючи ще давніші сліди заселення цього регіону в палеоліті. В цей же час М. К. Анісюткін відкриває і досліджує мустьєрські поселення Стінку і Кетроси та низку інших місцезнаходжень. Кожна з цих стоянок є унікальною за рахунок незвичних наборів знарядь праці, добре збережених решток поселень тощо. Напрочуд вдало проходили пошуки у Криму в 1980 — 90-ті роки. Лише за кілька років тут було знайдено близько десятка нових цікавих пам'яток: Кабазі II–V, стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського та ін. Деякі з них досліджуються і дотепер.

Велику кількість цінних стоянок (Пронятин, Єзупіль, Великий Глибочок та ін.) було виявлено в 1970–90-х роках О. С. Ситником і А. Б. Богущим. Пронятин відомий своїм унікальним зображенням якоїсь істоти на кістці бізона, Великий Глибочок — це чи не найдавніша стоянка палеоліту на Поділлі, Єзупіль — несподівано виявив кам'яні знаряддя, зовсім не типові для цього регіону. Успішні роботи із середини 1970-х і дотепер ведуться О. В. Колесником, який відкрив і дослідив на південному сході країни низку середньопалеолітичних місцезнаходжень (Курдюмівка, Званівка, Черкаське та ін.).

Дослідження нижнього і середнього палеоліту на території нашої держави продовжилися і зі здобуттям Україною незалежності, хоча і з меншою інтенсивністю з огляду на економічні труднощі. Влітку кожного року в різні кінці України роз'їжджаються археологічні експедиції, серед них є і палеолітичні. Численні систематичні польові пошуки пам'яток нині проводяться в Криму, на Волино-Поділлі, на сході України (роботи В. П. Чабая, А. І. Євтушенка, О. С. Ситника, О. В. Колесника, власне автора та ін.). Невеликі за масштабами дослідження ведуться в Закарпатті, Прикарпатті, на Сумщині (роботи С. М. Рижова, Л. В. Кулаковської, Л. Г. Мацкевого, Ю. В. Кухарчука та інших науковців).

СПРОБИ ЗАЗИРНУТИ В МИНУЛЕ: НАУКОВІ ГІПОТЕЗИ І ПРОБЛЕМИ

З питань вивчення нижнього і середнього палеоліту України опубліковано десятки монографій, тисячі статей і публікацій. Зрозуміло, що тут неможливо навіть просто назвати всі аспекти досліджень, які наведені в цих працях. Головними проблемами є такі: періодизація палеоліту, розмаїтість його проявів, час і умови заселення країни, взаємодія навколишнього середовища і первісного суспільства, основні соціальні та демографічні характеристики середньопалеолітичного населення, перехід від середнього до верхнього палеоліту.

Питання періодизації і хронології палеоліту України

Тривалий час в українському палеолітознавстві, як і в усій археології палеоліту колишнього Радянського Союзу, панував т. зв. *стадіалізм*. Вважалося, що палеолітична культура закономірно проходила кілька послідовних стадій. Поширеним було уявлення про *два стрибки*: вихід з тваринного стану та перехід до людини сучасного фізичного вигляду. Археологічна періодизація також відповідала цим уявленням: виділяли період раннього (*нижнього*) і пізнього (*верхнього*) палеоліту.

З 90-х років ХХ століття у вітчизняному палеолітознавстві почали використовувати тричленну періодизацію палеоліту: між нижнім і верхнім палеолітом вирізняється ще один підрозділ — *середній* палеоліт. Середньопалеолітичний період є особливим і з археологічної точки зору (оскільки для нього характерні своєрідні набори знарядь і технології), і з боку антропології (особливі форми викопних людей). Саме у середньому палеоліті вперше з'являються житла та прикраси, ритуал поховання (що є свідченням важливих змін у суспільстві). Отже, є всі підстави вважати середній палеоліт особливим періодом розвитку людського суспільства на території країни.

Якщо все більш-менш зрозуміло з основними періодами в палеоліті, то багато питань виникає, коли йдеться про конкретний вік конкретної стоянки. Які з них молодші, які давніші? Може, пізніші стоянки тяжіють до півдня, а може, навпаки? А раптом мешканці давніших стоянок полювали тільки на бізонів, а пізніших — лише на мамонтів? Чи є взагалі якийсь взаємозв'язок між типом стоянки, її особливостями, місцем розташування та віком? На ці запитання частково відповідають *періодизаційно-хронологічні схеми* — спроби класифікації стоянок у часі. В 1950-х роках П. Й. Борисковський та П. П. Єфименко запропонували перші такі схеми, до яких залучали порівняно невелику кількість матеріалів середньопалеолітичного і поодинокі знахідки давнішого часу. Ширшим колом джерел оперував кількома десятиліттями пізніше В. М. Гладилін, а в 1980–1990-х роках вчені запропонували цілу низку окремих регіональних узагальнень матеріалів: для Закарпаття, Подністров'я, Волино-Поділля, Донбасу, Криму. Однак ще десятиліття тому дані, що могли б допомогти визначити точний вік стоянок середнього палеоліту України, були незначними. Лише останніми роками справи значно поліпшилися, вчені отримали близько 150 датувань для кількох десятків стоянок. При цьому несподівано виявилось, що на території України існують дуже пізні середньопалеолітичні стоянки. Лише на Іберійському півострові — на крайньому заході європейського континенту — так само відомо чимало пізніх неандертальських стоянок, чий вік менший за 30 тис. років.

Ці нові дані безпосередньо стосуються ще однієї ключової проблеми вітчизняного палеолітознавства: питання переходу від середнього до верхнього палеоліту на території України. Коли і як на зміну неандертальському населенню прийшли люди сучасного фізичного вигляду — одна з найдискусійніших проблем сучасної науки про палеоліт. Існує аж три імовірні відповіді на це питання. Перший варіант — *модель наступності* — припускає, що місцева середньопалеолітична культура, поступово прогресуючи, переросла у верхньопалеолітичну культуру. Наступний варіант — *модель заміщення* — варіант повної зміни неандертальського населення і пов'язаної з ним культури прийшлими *Homo sapiens*. Нарешті, *модель акультурації* акцентує на тісному контакті та зв'язках між, принаймні, частиною аборигенного неандертальського і прийшло-го населення.

Питання локальності проявів нижнього і середнього палеоліту України

У 1950–1980-х роках на перший план у дослідженнях виходить *проблема множинності проявів нижнього і середнього палеоліту*. Іншими словами, якщо на ранніх етапах дослідження палеоліту (в 1920–1950-ті роки) вважалося, що палеолітична культура є однорідною і різниця між пам'ятками пояснювалася приналежністю до різних моментів історії, то пізніше вчені дійшли висновку, що розрізнятися, іноді дуже суттєво, можуть пам'ятки, які належать до одного і того ж етапу розвитку і відрізу часу.

Основним інструментом палеолітичних досліджень стало поняття «культура». У 1960–1980-ті роки на матеріалах України було виділено цілу низку т. зв. *мустьєрських* і *ашельських* культур. У спрощеному вигляді процедура культури була такою. Матеріали пам'яток порівнювали між собою за цілою низкою характеристик. У випадку, коли якісь пам'ятки виявлялися близькими за більшістю характеристик, і до того ж були розташовані близько одна до одної, —

вони об'єднувалися в окрему археологічну культуру. Власне кажучи, це був суто *класифікаційний підхід*, який ставив за мету впорядкування дані про палеолітичні пам'ятки.

Усі ми час від часу маємо вирішувати подібні класифікаційні завдання. Маємо, наприклад, сумку з овочами: а там все переплуталося, розірвалися ненадійні поліетиленові торбинки. Доводиться розбиратися, впорядковувати (по-науковому — *класифікувати*): морквину — до морквини, картоплю — до картоплі, велике — до великого, маленьке — до малого. В результаті виходить кілька купок подібних між собою овочевих пригорщ.

Проте майже відразу в практиці досліджень якось забулося, що виділені археологічні культури — це просто «купки» схожих одна на одну стоянок. Окрема культура сприймалася не просто як група подібних пам'яток, а як безпосередній слід конкретного угруповання давнього населення — і в цьому крилася серйозна помилка. Хибна практика змішання класифікаційної та інтерпретаційної сторін поняття культури значно дискредитувала «культурологічний» підхід в цілому. Але не слід одразу схилитися до іншої крайності: вважати що культур — «пам'яток, які належали до однієї або споріднених груп людей» — у нижньому і середньому палеоліті взагалі не було.

Розмаїть локальних проявів середнього палеоліту України

І все ж таки: чому стоянки або їхні групи відрізняються одна від одної за складом знарядь праці та застосованими технологіями? Це проблема, яка хвилює палеолітознавців багатьох країн. Було запропоновано чотири основні гіпотези. Згідно з *«палеоетнологічною»* моделлю: інвентар стоянок різний, оскільки люди, які на них проживали, — належали до різних племен чи, так би мовити, «народів». За *«хронологічною»* моделлю: стоянки різні, оскільки вони різночасові. Модель *«різниці діяльності»* пояснює варіативність інакше: на різних стоянках займалися різною господарською діяльністю —

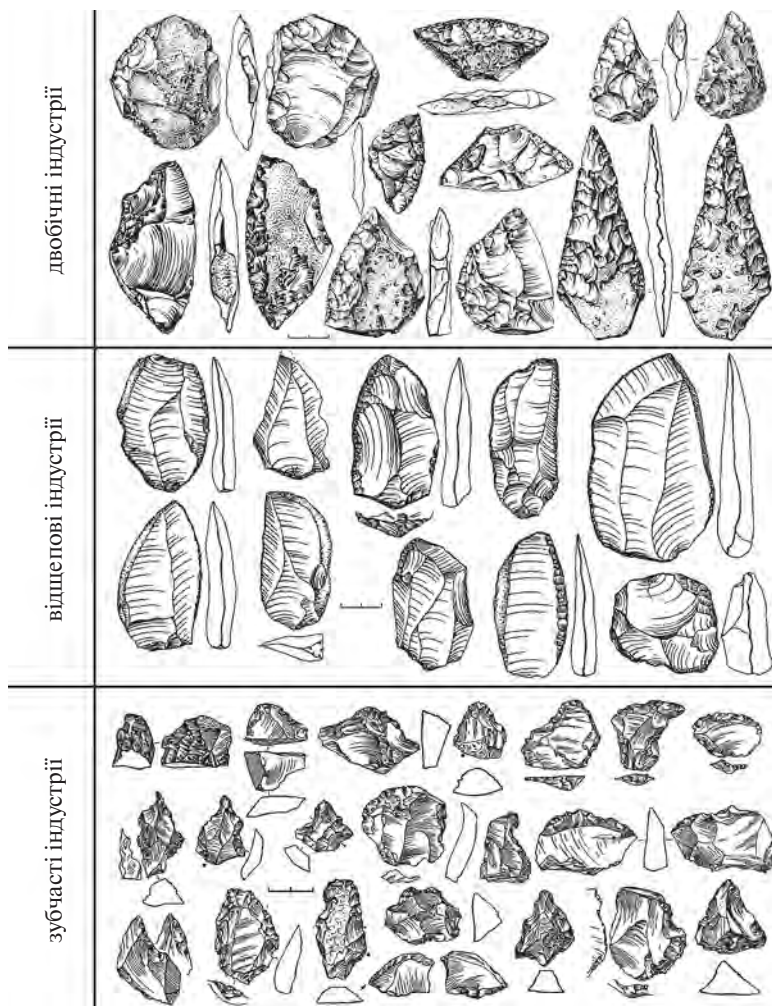
звідси й несхожість складу знарядь і технологій. Наступна модель — «інтенсивності заселення» — вбачає цілий комплекс взаємопов'язаних причин і наголошує на різниці в доступності сировини, тривалості заселення, господарській спеціалізації, специфіці геологічних процесів, що зумовили збереженість стоянок.

На доведення справедливості абсолютної правильності того чи іншого пояснення покладено чимало зусиль. Проте у розпалі дискусій вчені оминули увагою те, що якесь одне з них не може бути єдино правильним. Справа в тому, що розмаїтість середнього палеоліту є результатом сукупної дії багатьох чинників у системі «людина-довкілля». Тут важливими є: традиції у виготовленні певних знарядь та застосуванні певних технологій, вік стоянки, види діяльності, які на ній проводилися, сезон та тривалість заселення, наявність та доступність сировини і т. д. «Людські» та «природні» чинники тісно перепліталися у своєму впливі на формування вигляду середньопалеолітичних індустрій.

Так чи інакше, було виявлено дуже важливу закономірність: є групи подібних стоянок, але, в той же час, немає і двох повністю тождних, матеріали стоянок суто індивідуальні. Але якщо дивитися ширше, на країну в цілому, то бачимо: є лише 2–3 великих угруповання, до яких потрапляють схожі за найважливішими рисами стоянки.

Соціальна та демографічна структура неандертальського суспільства

Ці закономірності дотичні до чергової ключової проблеми досліджень палеоліту: питань соціальної і демографічної структури неандертальського суспільства на території України. Неандертальське суспільство було *локальним*. Соціальні зв'язки між неандертальцями обмежувалися вузькими територіальними рамками. Навряд чи на неандертальських стоянках буде колись знайдено предмети або сировину, імпортовану здалеку, навіть за 100–150 км. Ця відмінність між *локальністю* життя і його *розімкненістю* стає

Основні різновиди наборів знарядь середньопалеолітичних стоянок України:
 індустрії двобічні (на прикладі матеріалів III шару стоянки Заскельна VI (Колосовська) в Криму), індустрії відщепові (стоянка Пронятин на Поділлі),
 індустрії зубчасті (VI шар стоянки Кієк-Коба в Криму)

наочною, якщо уважно розирнутися: нас оточують річі, які походять з багатьох країн, іноді віддалених на тисячі кілометрів — життя нашого суспільства не є локальним.

У середньому палеоліті Україні не вдалося простежити якихось локальних груп стоянок, які б мали ознаки складних соціальних структур, подібних до *племенних*. Можна зробити висновок, що основою неандертальського суспільства були *общини* — невеликі групи родичів, які налічували кілька десятків осіб. Саме тому стоянки є настільки індивідуальними.

Отже, на сучасному етапі досліджень середнього палеоліту може йтися лише про мозаїчну картину співіснування окремих стоянок, що є відзеркаленням життєдіяльності локальних общин неандертальців. Більших соціальних об'єднань в неандертальському суспільстві не існувало.

Питання заселення території України

Безперечним є факт, що територія сучасної України заселялася ззовні. З яких саме напрямків? Тут у пригоді стануть дані про найдавніші стоянки на суміжних територіях. Не менш важливою є подібність інвентаря українських стоянок до поселень за її межами. На цій підставі в різний час було запропоновано кілька версій напрямків заселення території України: з Центральної Європи, з Кавказу, або одночасно з обох цих напрямків.

Існує багато спроб конкретизувати шляхи поширення давнього населення. Наприклад, центральноевропейські корені двобічних індустрій на території України визнаються майже одностайно. Але в той же час пропонується кілька варіантів руху носіїв таких індустрій: 1) з території Німеччини через Польщу; 2) з території Чехії через Карпати; 3) через південь Румунії та північ Болгарії.

Проблема заселення території країни не зводиться лише до встановлення часу першого проникнення населення та з'ясування напрямків вірогідних шляхів розселення. Не менш важливим

є залежність процесу заселення від палеоекологічних факторів. Чи існують тут якісь закономірності? Яким чином зміни природного оточення, клімату, тваринного і рослинного світу могли допомагати, чи, навпаки, унеможлиблювати освоєння території сучасної України в минулому? Це коло питань — взаємодія навколишнього середовища і первісного суспільства — являє собою чергову проблему сучасного вітчизняного палеолітознавства. Є підстави припускати, що і вибір місць проживання, і напрямки переселення, і тривалість освоєння певних регіонів, і спеціалізація у видобутку тих чи інших видів тварин і багато інших важливих моментів — напряду зумовлювалися навколишнім середовищем.

Залежність від довкілля в палеоліті була дуже високою. Які ж зміни відбувалися у природі того часу?

ЛЬОДОВИКИ, ЩО РОСТУТЬ, І МОРЯ, ЩО НАСТУПАЮТЬ: ПРИРОДНІ УМОВИ ЧАСУ НИЖНЬОГО І СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

Нарис палеокліматичних змін в плейстоцені: загальна динаміка

Природа, що нас оточує, здається нам незмінною. Яри і пагорбки, струмки і річки, моря і гори залишаються такими ж звичними, мають ті ж самі знайомі обриси, коли б ми до них не поверталися. Насправді це враження оманливе: адже річки підмивають береги, річища рухаються та поглиблюються, яри або більшають, або зупиняються у своєму рості, гори руйнуються або підіймаються і т. д. Всі ці зміни, однак, майже непомітні для людського ока, якщо, звичайно, виключити катастрофічні події: землетруси, повені тощо. І все ж ми сприймаємо навколишній природний світ сталим. Нам важко усвідомити, що звичний ландшафт навколо нас міг бути абсолютно іншим, і підсвідомо ми уявляємо людину кам'яного віку із крем'яними знаряддями в руках, що стоїть на цьому ж таки пагорбі та уважно спостерігає за, скажімо, дикими кіньми, що зайшли на водопій у цю ж саму річку.

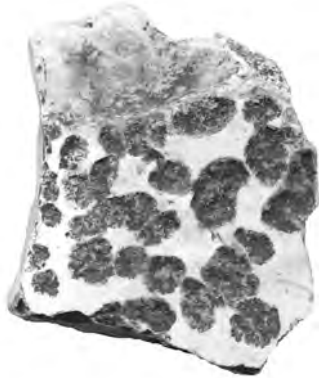

Насправді ж місцевість, швидше за все, раніше мала зовсім інший вигляд. Все довкола було зарослим лісом, дубово-липовим або сосновим, чи, навпаки, всюди простягався степ або тундра. Навіть звичні нам обриси Чорного та Азовського морів також зазнавали значних змін. Час від часу Кримський півострів припиняв існування: перетворювався на південний краєчок континенту — з-під води виходили великі ділянки суші, і рікам, пра-Дніпру чи пра-Дону, доводилося нести свої води на сотні кілометрів далі, перш ніж влитися в море. Таке траплялося не раз, і збігалось з холодними періодами, коли на полюсах земної кулі наростали льодовики, а рівень світового океану (відповідно і всіх внутрішніх морів) знижувався. Близько 18 тис. років тому — в найсуворіший час останнього зледеніння — рівень Чорного моря впав більш ніж на 100 метрів! Траплялося і навпаки: потепління клімату призводило до руйнування льодовиків, рівень океанів і морів підвищувався. В такі періоди — землі меншало! Близько 120 тис. років тому Крим, наприклад, на кілька тисячоліть перетворився на острів — незатопленою лишилася лише вузька смужка передгір'їв і гір.

Зрозуміло, для того, щоб правильно оцінити умови, в яких жила первісна людина, необхідно якнайбільше знати про характер місцевості і клімату відповідного часу. Якими ж вони — клімат та місцевість — були в момент існування конкретної стоянки? На це запитання можна відповісти, лише провівши спеціальні дослідження. Хімічний склад і фізичні особливості ґрунту дозволять скласти уявлення про клімат та палеотемператури; пилок, зібраний у давніх відкладах — реконструювати вигляд рослинності; рештки звірів допоможуть з'ясувати особливості тваринного світу.

Під час зледеніння великі маси води акумулювалися в крижаних шапках на полюсах планети, і рівень всіх океанів і морів суттєво знижувався. Це миттєво відбивалося і на річках, річища яких в такі моменти починали інтенсивно заглиблюватися. Цей процес супроводжувався утворенням усе нових терасових рівнів (на малюнку позначено цифрами від 1 до 4)

Кремій належить до найміцніших порід каменю, але й він не витримує руйнівної дії часу, його поверхня патинується, потім на ній утворюються виїмки, які спотворюють початковий вигляд виробу

чи андезит піддаються руйнації. Іноді вироби внаслідок хімічного та фізичного руйнування настільки змінюються, що дуже важко реконструювати їхній початковий вигляд.

Як же виходити з положення, коли не збереглися рештки, які безпосередньо могли б свідчити про склад рослинності та оточуючий тваринний світ? Тут у пригоді стають дані про загальні закономірності змін рельєфу, рослинного і тваринного світу. Адже якщо стоянка відноситься до певного геологічного епізоду, то для характеристики природних умов можна залучати дані з інших пам'яток, які відносяться до цього ж епізоду. Такі пам'ятки не обов'язково є палеолітичними стоянками, а можуть бути *палеонтологічними місцезнаходженнями* (тобто скупченнями кісток тварин без ознак присутності тут людини), або *геологічними розрізами*, в яких зібрано представницькі серії пилку та охарактеризовано зміни клімату.

Зміни ландшафтів

Згідно із сучасними даними, нижній і середній палеоліт України займає ліву частку останнього мільйону років. З погляду геологічної історії, нижній і середній палеоліт практично збігається з періодом *плейстоцену*.

Численними дослідженнями, серед яких є і частка, напрацьована вченими нашої країни, доведено, що еволюція природи в плейстоцені характеризувалася повсюдними, направленими та ритмічними змінами. Повсюдність — означає, що кліматичні зміни відбувалися на всій планеті. Ритмічність змін проявлялася у чергуванні жорсткіших льодовикових і комфортніших міжльодовикових кліматичних умов. Нарешті, направленість цих змін полягає в загальному погіршенні клімату, його нестабільності, скороченні міжльодовикових періодів і, навпаки, збільшенні тривалості льодовикових періодів. Найважливіша особливість плейстоцену — утворення покривних зледенінь на материках північної півкулі. Ви можете уявити собі шматочок Антарктиди десь поблизу Житомира, Києва чи Дніпропетровська? Кількасотметровий щит льоду, тороси, замети... До речі, двічі, протягом плейстоцену, північні території України перекривалися товстим шаром криги. Потім починалося потепління, льодовик танув, відступав на північ, звільнені з-під нього

Зазвичай палеонтологи мають справу лише з кістками викопних тварин. Проте за унікальних обставин, у вічній мерзлоті або у насичених нафтою шарах, зберігаються фрагменти і навіть туші давніх тварин. Рештки носорога із Старуні в Західній Україні (вгорі) та мамонтеня «Діма» із Сибіру (внизу)

землі займала спочатку тундра, яка з плином часу перетворювалася на помірний степ, лісостеп, ліси... А на черзі — нове погіршення клімату, яке призводило до нової появи суцільної криги або означало повне переважання холодного тундростепу. Чим же пояснюють такі дивовижні глобальні зміни клімату? Вважається, що основна причина полягає в особливостях орбітальної геометрії нашої планети. Ці особливості призводили до ритмічних змін потоку сонячної радіації і, зрештою, до глобальних кліматичних коливань.

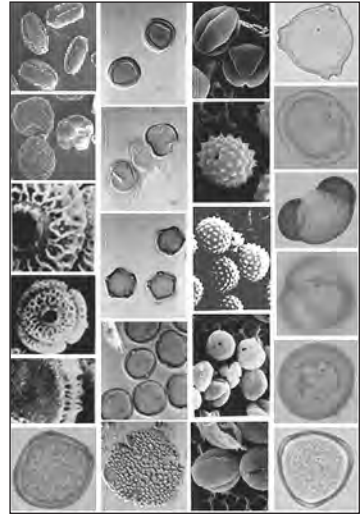
Тривалі і потужні похолодання, що чергувалися з потепліннями, обумовлювали строкатість рослинного та тваринного світу на різних часових етапах. Трави, чагарники, дерева вибагливіші до клімату і температур. Це ми знаємо і з власного досвіду: адже не раз чули повідомлення про невчасні заморозки, які нанесли шкоду плодовим деревам, або й самі докладали зусиль, щоби захистити свій садок. Звичайно, дикорослі рослини стійкіші до кліматичних несподіванок, але й вони не витримують, коли йдеться про глобальне похолодання, особливо якщо це чергове велике зледеніння. Місце менш стійких до холоду рослин заступають більш при зви чаєні до низьких температур. Території, зайняті певними видами рослин, швидко скорочуються під дією прогресуючого похолодання. Але рослини мають особливість: вони так само швидко, за кілька десятиліть, можуть знову освоїти великі території.

Отже, *флора* значно швидше реагувала на кліматичні зміни, ніж давня *фауна*. Саме тому вважається, що її склад є надійнішим показником особливостей давнього клімату. Звичайно, і тут все не так однозначно: в реконструкціях минулого взагалі однозначних речей напрочуд мало, і реконструкції рослинності не є винятком. Гілочки, листя та інші *макрорештки* рослин, як правило, до нашого часу не зберігаються. Ключем для відтворення складу давньої рослинності є *палінологічний* метод. Виявляється, що кожний вид рослин має свій, притаманний тільки цьому виду, пилок, який відрізняється від пилку інших рослин за формою і розмірами. Пилок може зберігатися у відкладах необмежений час. Саме тут криється певна небезпека. Уявіть собі: шар ґрунту, який

утворився в теплий проміжок часу і насичений пишком теплолюбних дерев, наприклад липи, був перекритий зверху шаром, утвореним у холодний час, з пишком трав'янистих холодостійких рослин, а зверху — знову шаром з пишком липи. Отакий собі уявний «пиріг» із трьох шарів. Коли б цей «пиріг» ніхто не займав, вчені не мали би клопоту. Але ж займають, та ще й активно: усіякі жуки, черв'яки, землерийки, корінці рослин... От і «мігрують» частинки ґрунту, а разом з ними й пилок, з одного шару в інший. Якщо не брати до уваги наслідки таких «переміщень», реконструкції рослинності можуть виявитися певною мірою спотвореними.

Проте склад рослинності визначався не лише кліматичними змінами, він залежав ще й від характеру рельєфу, літології покривних відкладів, гідрологічного режиму. Це легко зрозуміти тому, хто подорожував, наприклад, степом. Де-не-де у степу зустрічаються яри, зарослі деревами та чагарниками. Вони ростуть у місцях, більш захищених від вітру і сонця, там, де більша вологість. Це наочний приклад залежності рослинності від рельєфу. Так само проявлялася ця залежність і в давні часи. Знову приклад того, що при реконструкції минулого треба брати до уваги всі обставини: не звернемо уваги на те, що стоянка була розташована у захищеному та вологому місці — і можемо зробити неправильний висновок про клімат і природне середовище часу її існування.

Якою б давною не була стоянка, дослідження пишку давніх рослин дозволяє відтворити доквілля в її околицях.

Пилок кожного виду рослин має власний своєрідний вигляд. У правій колонці зверху вниз наведені приклади зерняток пишку берези, тополі, ялини, верби, ялівця, дуба

Ці рослини, разом із звичним для них середовищем — прохолодними тундрами, тундростепом, тундролісостепом — протягом плейстоцену не раз ставали найбільш поширеними на території України:

1 — полярна верба, 2 — трав'яниста верба, 3 — колючий плаун, 4 — куропаткова трава, 5 — кохія, 6 — карликова береза

У складі плейстоценової флори розрізняється кілька *геофітоценозів* (тобто угруповань рослин, які відповідають певним кліматичним зонам). Особливості цих зон, і, відповідно, угруповань рослин визначалися, насамперед, температурою і вологістю.

Вже в *пліоцені* (тобто за кілька мільйонів років до появи давньої людини на території України) сформувалися майже всі сучасні види рослин. В подальшому нові види рослинності вже не з'являлися, але відбувалися їхні численні зміни (*перебудови*). Ці перебудови безпосередньо віддзеркалювали кліматичні коливання і проявлялися у вигляді значних зсувів т. зв. *фітоценотичних зон*, основні серед яких: тундра, степ, лісостеп, ліс.

У льодовикові епохи такі зони переміщалися на південь, іноді на дуже істотні відстані. Так, під час максимально низьких температур в середньочетвертинний час (близько 180–130 тис. років тому) пояс тундри знаходився на півдні України. Північ східноєвропейської рівнини була зайнята кригою, уздовж крайової зони льодовиків розвивалася видово бідна флора, у складі якої, наприклад, були: полярна верба, карликова береза, куропаткова трава, різно-

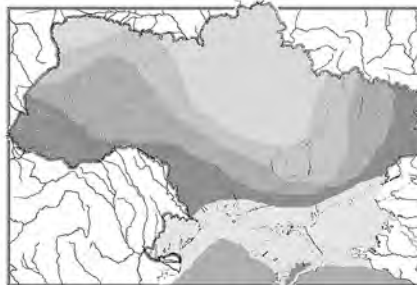

манітні мохи. Далі на південь до зони тундри примикали ландшафти тундростепу, що формувалися в умовах холодного та сухого клімату. Для них характерна т. зв. *перігляціальна флора* з тундровими полярною вербою, карликовою березою, куропатковою травою, арктичними плаунами і степовою та напівпустельною ефедрою, кохією, терескеном, полином, лободою тощо. Тундростеп межував з тундролісостепом; тут рослинний світ поповнюється модриною, березою, сосною. Своєрідною є мозаїчність розподілу рослинності в т. зв. *мамонтовому степу*. Тут усі вищезгадані фітоценотичні зони існували поряд. Така строкатість ландшафтів створювала сприятливі умови для існування хоботних та копитних. Початкові етапи льодовикових епох, які вирізнялися більшою зволоженістю, характеризувалися переважанням тундрової і лісової флори, а заключні, більш посушливі, — поширенням напівпустель.

У міжльодовикові епохи фітозони переживали зворотні зрушення. Зона тундри відтіснялася іноді за межі європейського континенту — на арктичні острови. На південь від тундри розташовувалася лісотундра з рідколіссями з модрини, берези та ялини. Південніше простягався широкий пояс тайгових лісів з переважанням сосни, ялини, ялиці, модрини, берези, осики та вільхи. Широколистяні ліси поширювалися далеко на північ, і велика частина території східноєвропейської рівнини була зайнята широколистяними й мішаними лісами. Для них типовими були горіх, граб, ліщина, бук, дуб, в'яз, клен, липа, ясен. Характерним тут є широкий розвиток озерно-болотних ландшафтів з багатою флорою. Далі на південь розташовувалися помірні лісостеп і степ.

Відомі на сьогодні стоянки виразно тяжіють до тепліших періодів, причому це характерно як для знахідок нижнього палеоліту, так і для ранніх пам'яток середнього палеоліту. Лише із часу останнього міжльодовиків'я (127–115 тис. років тому) така залежність стає менш жорсткою. Проте й тоді, у посушливі й холодні періоди освоєна територія скорочується. І навпаки, під час потеплень стоянки неандертальців з'являються (окрім Криму, Закарпаття і долини Дністра) також на сході і півночі України.

180–130 тис. років тому

130–115 тис. років тому

60–30 тис. років тому

Зміни довкілля під час середнього палеоліту (кілька прикладів)

Близько 180–130 тис. років тому (Дніпровське зледеніння)

З півночі на південь показано: льодовиковий покрив, пасмо озерних і водно-льодовикових ландшафтів з елементами тундри, прильодо-вищого тундростеп, посушливий степ, гірські райони. Рівень Чорного моря значно нижчий, ніж сучасний.

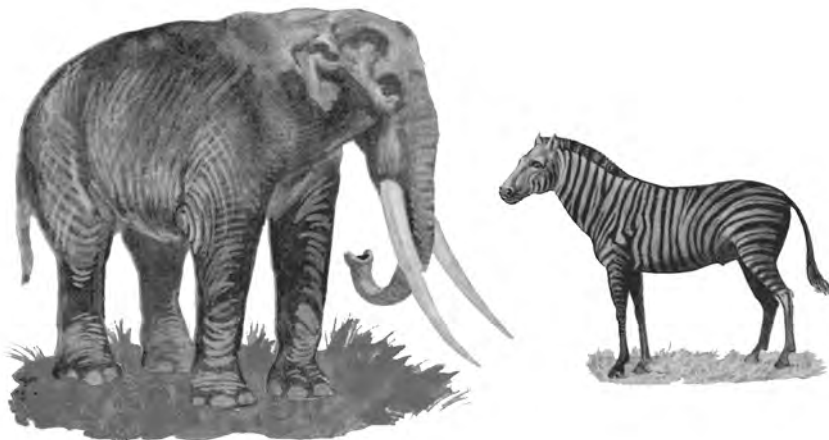
Близько 130–115 тис. років тому (останнє міжльодовиків'я)

З півночі на південь розташовувалися: широколистяно-соснові ліси із березою та ялиною, широколистяно-соснові ліси, сосново-широколистяні ліси з ялиною, лісостеп, степ. Рівень Чорного моря був значно вищим, ніж сучасний.

Близько 60–30 тис. років тому (вюрмське зледеніння)

З півночі на південь розташовувалися: соснові та широколистяно-соснові ліси, лісостеп з широколистяними породами та сосною, помірно-теплій напівпосушливий степ. Обриси Чорного моря знову менші, ніж сучасні

Південний слон та зюссенборнський кінь — представники таманського фауністичного комплексу. Такі тварини існували на території нашої країни близько 1 млн років тому, в часи появи тут перших груп давніх гомінід

Зміни фауни

Ми досить багато говорили про зміни рослинності. А що ж відбувалося з тваринним світом? Протягом нижнього і середнього палеоліту на території Східної Європи змінилося кілька фауністичних комплексів. Розглянемо їх по черзі.

Таманський фауністичний комплекс. До часу існування таманського фауністичного комплексу (близько 1 млн років тому) належить єдина пам'ятка на території України — Королеве I на Закарпатті. Тут знайдено рештки численних різночасових стоянок, серед яких і найдавніші в країні кам'яні вироби VIII культурно-хронологічного комплексу, але не збереглося жодної кістки. Отже, єдиною вказівкою на особливості тваринного світу, який оточував мешканців найдавнішої стоянки, є рештки тварин цього часу, знайдені в інших місцях, на палеонтологічних місцезнаходженнях. Поширеним у той період були південний слон, етрусський носоріг,

Трогонтерієвий слон, носоріг Мерка, мосбахський кінь та гігантський олень — це лише деякі з тварин, з якими довгий час, протягом сотень тисячоліть між 900–300 тис. років тому стикалися первісні мисливці

зюссенборнський кінь, кавказький еламотерій, бізон Шотензака та інші тварини — попередники сучасних нам тварин.

Тираспільський фауністичний комплекс. На межі пліоцену і плейстоцену відбуваються великі перебудови фауни, вимирають теплолюбні види. Наразі звичний склад тварин змінюється, поширюються нові види: слон Вюста, трогонтерієвий слон, давній слон, носоріг Мерка, пізній підвид етрусського носорога, мосбахський кінь, бізон Шетензака, широколобий лось, гігантський олень та ін. До часу існування тираспільського фауністичного комплексу (приблизно між 900 — 400 тис. років тому) відносяться молодші рештки перебування давніх гомінід у Королевому (VII і VI культурно-хронологічні комплекси).

Сингільський фауністичний комплекс. Чергова зміна тваринного світу відбулася близько 400–300 тис. років тому. Поселень цього часу відомо значно більше, вперше археологам пощастило знайти та дослідити стоянки давніх людей не тільки в Закарпатті (V культурно-хронологічний комплекс Королевого I), а й на Південному Бузі (Меджибіж) і, можливо, на Дніпрі (Кодак). Найбільш представницькою є фауна Меджибіжа,

яка містить, за даними Л. І. Рековця, поряд з іншими видами, рештки трогонтерієвого слона, етрусського носорога, ведмедя Денінгера. Рештки трогонтерієвого слона виявлені також у матеріалах Кодака. Мегафауна сингільського комплексу представлена ранньою формою давнього слона, носорогом Мерка, сибірським еласмотерієм, ранньою формою коня, гігантським оленем, великорогим і шляхетним оленями.

Хазарський фауністичний комплекс. Час існування цієї фауни здебільшого визначають між 300–240 тис. років тому. Стоянки цього періоду в Україні, на жаль, наразі невідомі. Тваринний світ представлений хазарським мамонтом, трогонтерієвим слоном, хазарським конем, верблюдом Кноблоха, довгорогим бізоном, сайгою, волохатим носорогом, сибірським еласмотерієм, північним оленем, печерними левом і гієною.

Мамонтовий фауністичний комплекс. Фахівці-палеонтологи розрізняють кілька підкомплексів мамонтової фауни.

- *Ранній підкомплекс*

Великі ссавці цього підкомплексу (існував ~300 — ~130 тис. років тому) включають такі види: ранню форму мамонта, шерстистого носорога, коня, північного оленя, овцебика, бізона. Палеолітичні пам'ятки цього часу представлені: Vб, Va і V комплексами Королевого I в Закарпатті, шарами III і IIIб Великого Глибочка I та шаром I Буглова V на Поділлі, а також, можливо, Кругликом в Подніпров'ї і давнім комплексом Житомирської стоянки на Поліссі. Фауністичні рештки відомі тільки в III-му шарі Великого Глибочка і представлені погано збереженими кістками бізона (або первісного бика), коня і носорога.

- *Середній підкомплекс*

Хронологічні рамки цього підкомплексу обмежуються часом останнього міжльодовиків'я (127–115 тис. років тому). Список пам'яток, які достовірно відносяться до цього часу, також порівняно невеликий, а дані про склад фауни обмежені: це кістки мамонта і коня, знайдені на стоянці Кетроси в Подністров'ї, а також бізона і бика в III-му шарі Єзуполя на Волино-Поділлі.

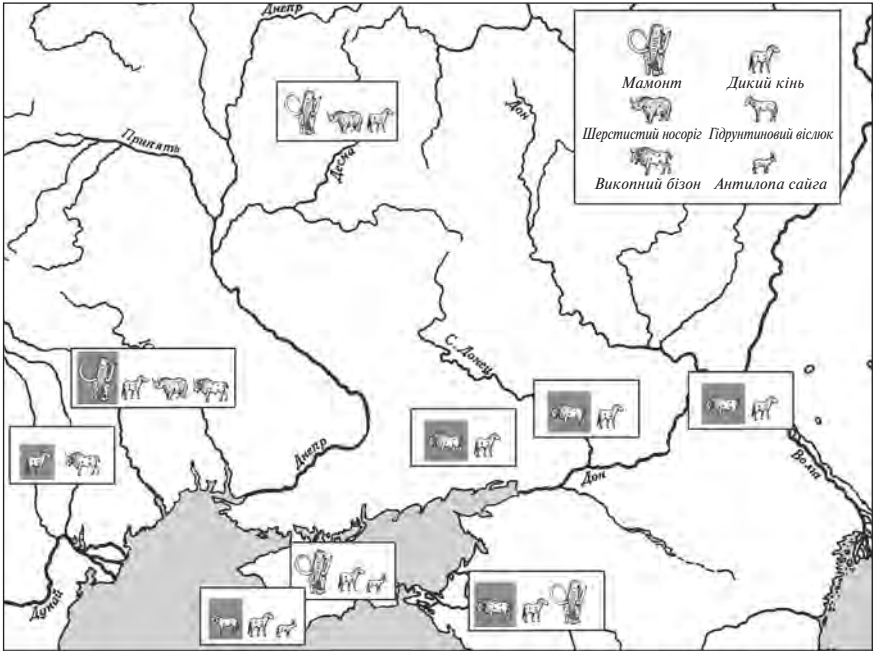

Близько 300 тис. років тому сформувався й існував аж до кінця палеолітичного часу мамонтовий фауністичний комплекс, чільне місце серед представників якого займали мамонт, шерстистий носоріг, дикий кінь, антилопа сайга, викопний бізон

• *Пізній підкомплекс*

Останнє зледеніння (115–13 тис. років тому) — час існування тварин цього підкомплексу. Типові представники фауни: пізні форми мамонта, шерстистий носоріг, кінь, короткорогий бізон, сайга, овцезуб, північний олень. У кількох пам'ятках на території України: Молодовому I: IV, Молодовому V: II, Ігоровиці I: II в Подністров'ї, а також у Бетово в басейні Десни на території Росії виявлені рештки копитного лемінга — представника родини гризунів. Цей звір любляв холодний клімат і жив у тундрі.

Отже, ми пересвідчилися в тому, що кліматичні і ландшафтні умови протягом плейстоцену неодноразово змінювалися. Чергува-

Представники фауни копитних і хоботних, характерних для часу останнього зледеніння. У виносках представлені види, що найчастіше трапляються в матеріалах палеолітичних пам'яток конкретних регіонів; затінені види — чисельно переважають

лися холодні та теплі періоди, росли і руйнувалися льодовики, наступали і відступали моря, вимирали одні, з'являлися та поширювалися інші тварини і рослини. Свідком усіх цих зрушень були наші попередники й «сусіди» у часі — давні гомініди, палеолітичні мисливці та збирачі. Екологічні зміни — а деякі з них були швидкими, відбувалися на очах одного покоління, — безумовно, відбивалися на багатьох аспектах життєдіяльності давнього населення України.

ЇЖА, ВОДА, СИРОВИНА ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ЗНАРЯДЬ: РАЙСЬКИЙ ДОСТАТОК ЧИ ПОВСЯКДЕННИЙ КЛОПІТ?

Роль природно-кліматичних умов у житті давньої людини

Давні люди, так само як і ми з вами, щоденно мали втамовувати свій голод чи спрагу. А отже, існувала безпосередня залежність первісної людини від тваринно-рослинно-водних ресурсів. Нам досить важко уявити собі ступінь цієї залежності, адже ми стикаємося з необхідністю виживання лише в екстремальних ситуаціях. Зазвичай же всі необхідні для життя запаси ми легко поновлюємо, відвідавши магазин. Перед нами не виникає щодня проблеми пошуку їжі, на відміну від давньої людини.

Археологічні карти показують, що практично всі відомі палеолітичні стоянки пов'язані з водотоками: річками, озерами, струмками. Зрозуміло, що така закономірність не є випадковою. Основним «постачальником» харчів були тварини, а вони, як і люди, міцно прив'язані до джерел води: їм також необхідно регулярно втамовувати спрагу. Отже, зацікавленість у воді була спільною, і розташування стоянок поблизу води дозволяло одночасно вирішувати дві проблеми — їжі та води. Інша справа: необхідність у кам'яній сировині для

виготовлення знарядь праці та зброї для полювання. Поклади сировини часто розташовувалися далеко від джерел води, а необхідність регулярно поновлювати запаси каменю від моменту виникнення кам'яної технології з часом тільки збільшувалась.

Найбагатшими на рослинні, тваринні і мінеральні ресурси були ареали півдня і заходу нашої країни. Звичайно, поза межами Криму, Подністров'я та Волино-Подільської височини можна було вполювати бізона чи мамонта, або знайти шматок каменю для виготовлення знаряддя. Але тут давня людина докладала до цього значно більших зусиль.

Більша частина нашої країни лежить на рівнині. На відміну від найближчих наших центральноєвропейських сусідів, Угорщини, Словаччини, Австрії, Болгарії та ін., територія України не захищена горами з півночі та зі сходу і, порівняно із західноєвропейськими країнами, віддалена від Атлантичного океану. Ці географічні особливості відігравали важливу роль у заселенні території нашої країни протягом нижнього і середнього палеоліту. Жорсткість клімату на схід від Карпатських гір у холодні інтервали плейстоцену, його виразна континентальність, низька продуктивність біоресурсів за умов несприятливих температурних режимів, відігравали роль ізолюючого бар'єру, що перешкоджав освоєнню цих територій. Ще однією перешкодою, з якою стикалися давні гомініди, була вологість клімату. Періодам із підвищеною зволоженістю властиві снігові зими. До того ж, поєднання вологого й холодного клімату означало, що сніговий покрив був потужнішим і лежав він довше, що істотно впливало на поширення ареалів ссавців, на яких полювали давні мисливці. Якщо ж у місцевості не було тварин, тут не могли вижити і люди.

Де знаходяться поклади кам'яної сировини?

У ландшафті України переважають рівнини, гірські ландшафти є лише на крайньому півдні, у Криму та на заході, в Карпатах.

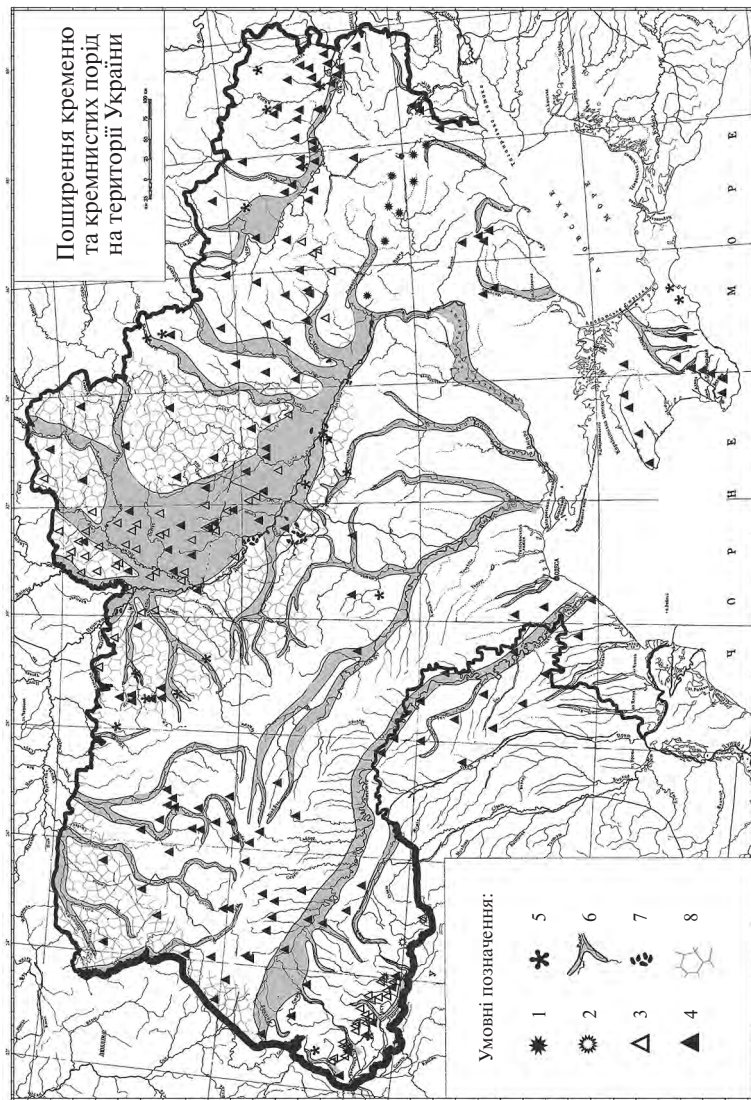
Поклади кременю
в долині річки Велика Вись
на Кіровоградщині

Зрозуміло, що у такій місцевості проблем із нестачею каменю немає. А що ж із рівниною? Аби відповісти на це запитання, необхідно розібратися зі своєрідністю геологічної будови подібних територій. Ще задовго до часу, коли на теренах сучасної України з'явилися перші істоти, яким конче потрібна була сировина для виготовлення кам'яних знарядь, більша частина цих просторів була морським дном. Поступово тут накопичувалися осади, в яких, з плином часу, утворювалися крем'янисті породи. Кремій у різних пропорціях поєднує халцедон, кварц і опал, він дуже міцний і легко розколюється, даючи гострий край. Це напрочуд

добра сировина для виготовлення знарядь, і давня людина досить швидко оцінила властивості кременю, широко використовуючи його у побуті. Він слугував основною сировиною протягом усього кам'яного віку України. Лише у Закарпатті використовувалася різноманітніша сировина, головним чином вулканічного походження (андезит, обсидіан).

Територія України багата на виходи крем'яної сировини, але поширені вони нерівномірно. За геологічними даними, найбільше їх у Закарпатті, у верхній течії Дністра, на Подільській височині, Донецькому кряжі та в гірській частині Криму. Прослідковується закономірність: усі вони тяжіють до зон передгір'їв, височин або до каньйоноподібних долин рік. Тут треба наголосити, що йдеться про кремій у первинному (корінному) заляганні, тобто його можна видобути з тих порід, в яких свого часу він і утворився. Звичайно, такі багаті поклади дуже рідкісні на рівнині. Лише іноді у відслоненнях берегу ріки або у великому яру можна натрапити

Поширення кременю та кременистих порід на території України

Умовні позначення: 1 — палеозойські відклади (PZ.C), 2 — мезозойські відклади (MZ.T1–2) триасового періоду, 3 — мезозойські відклади (MZ.J1–3) юрського періоду, 4 — мезозойські відклади (MZ.K1–3) крейдового періоду, 5 — кайнозойські відклади (KZ.P1–3) палеогенового періоду, 6 — річка з четвертинними алювіальними терасами, 7 — геологічні дислокації четвертинного часу, 8 — території, покриті діпровським льодовиком

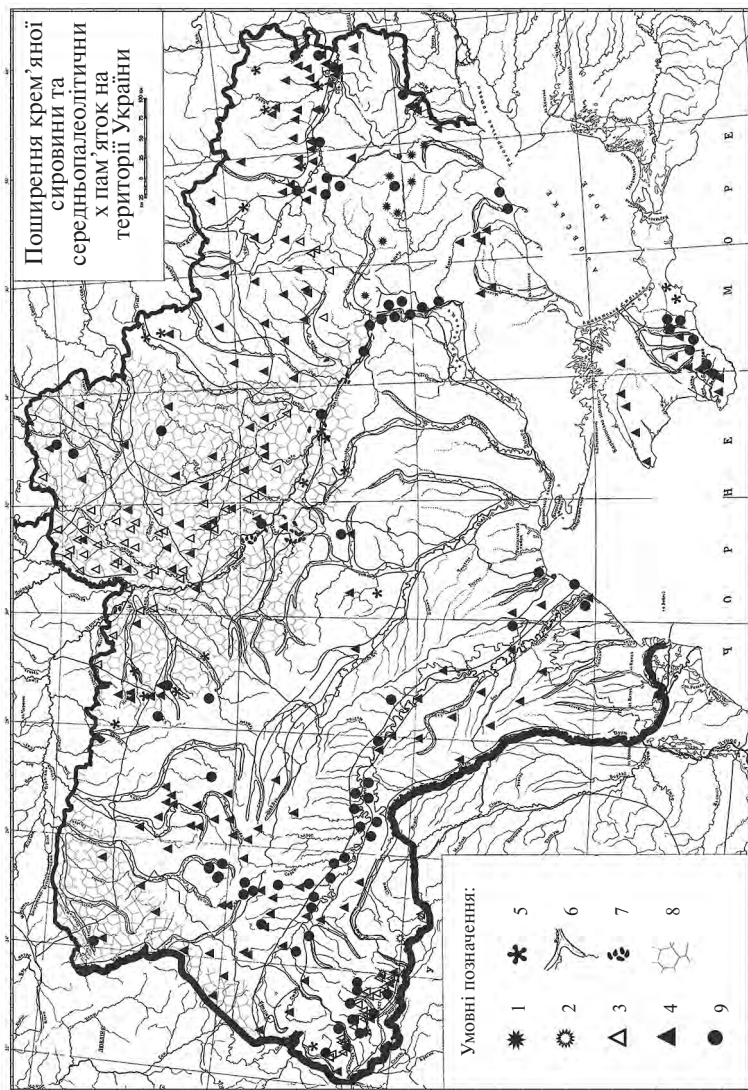
на кремій у первинному заляганні. Значно частіше тут трапляються перевідкладені кремені. Великі водні потоки ламали корінні поклади з крем'янистими породами і часом переміщали їхні фрагменти на значні відстані. Так само, частину сировини могли переносити льодовики. Вторинні виходи кам'яної сировини особливо характерні для долин великих річок, як от Дністер, Південний Буг, Дніпро, Десна, Сіверський Донець та ін. Іноді зустрічаються особливо потужні концентрації перевідкладених кременів, як, наприклад, на Нижньому Дністрі. Якість сировини в таких вторинних відкладах була значно гіршою, та й знайти їх було важче.

Отже, корінні виходи крем'янистих порід у Середньому Подністров'ї, Подільській височині, Донецькому кряжі, а також у передгір'ях Криму були надійнішими та доступнішими джерелами кам'яної сировини. Легко пересвідчитися, що розташування палеолітичних пам'яток практично збігається з цими районами. Мабуть, єдиним винятком є група стоянок у Подніпров'ї. Вона віддалена від відомих корінних родовищ кременю на південь або на північний захід на відстань до 150 км.

Доступність кам'яної сировини

Різниця кліматичних умов у різні пори року вносила свої корективи у зусилля, що треба було докласти для того, щоб забезпечити потреби в кам'яній сировині. Наприклад, узимку сніговий покрив значно утруднює або й унеможливує її пошук. Як ми вже знаємо, клімат протягом плейстоцену раз у раз змінювався — від теплого в періоди міжльодовиків'їв до холодного під час наступу льодовиків. Встановлено, що для заключних фаз теплих періодів і початку холодних епізодів притаманна більша зволоженість клімату, отже, багатші опади. Гомініди в такі часи мали найбільші сезонні ускладнення при видобутку кременю.

Цікаво, що товщина і щільність снігового покриву більше залежать від зональної специфіки, а не від температури. В умовах тундри сніговий покрив нерівномірний, заповнює яри, долини водотоків

Поширення крем'яної сировини та середньопалеолітичних пам'яток на території України

Умовні позначення: 1 — палеозойські відклади (PZ.C), 2 — мезозойські відклади (MZ.T1–2) триасового періоду, 3 — мезозойські відклади (MZ.J1–3) юрського періоду, 4 — мезозойські відклади (MZ.K1–3) крейдового періоду, 5 — кайнозойські відклади (KZ.P1–3) палеогенового періоду, 6 — річки з четвертинними алювіальними терасами, 7 — геологічні дислокації четвертинного часу, 8 — території, окриті дніпровським льодовиком, 9 — середньопалеолітичні пам'ятки

і різні западини глибиною до кількох метрів, і зберігається близько 9 місяців. У лісовій зоні сніг лежить приблизно 6 місяців на рік, і його товщина сягає 20–110 см. Помірні степи характеризуються незначним і нетривалим (до 3 місяців) сніговим покривом.

Без сумніву, ми звертали увагу на те, що сніг може бути пухким і м'яким, а може бути досить твердим і щільним. Є загальна закономірність: щільність снігу максимальна у тундрі, висока в степах і низька в лісах. У гірських місцевостях розподіл та якість снігового покриву дуже нерівномірні і залежать від багатьох чинників: експозиції схилу, його орієнтації щодо переважаючих вітрів, залісненості тощо.

Чому треба звернути увагу на таку, здавалося б, дрібницю, як щільність снігу? Пухкий і потужний сніговий покрив значно утруднює пересування як людини, так і тварин. О. М. Формозов, наприклад, зазначає, що людина швидко втомлюється при ходьбі по снігу потужністю понад 20 см; ці ускладнення значно зростають, якщо сніг досягає товщини 50–60 см. У кілька разів збільшуються зусилля при пересуванні по пухкому снігу, адже нога при цьому провалюється практично на всю товщину покриву.

Отже, залежно від глобального клімату або пори року існували певні труднощі у видобутку крем'яної сировини навіть у місцевостях з її багатими покладами.

Харчові ресурси: необхідне є не завжди

Багатство і доступність біоресурсів також залежали від типу ландшафтів та загальнокліматичних і сезонних змін. Тому на різних територіях і в різні періоди часу можливості в забезпеченні харчовими ресурсами були не однаковими.

Але чим харчувалися давні жителі нашої країни? Ягодами, горіхами, корінцями, яйцями, грибами, м'ясом... Так мало би бути, проте прямих доказів використання рослинної їжі й досі бракує. Треба також узяти до уваги, що середні широти, в яких розташована територія нашої країни, не надто багаті на рослинну їжу; це було

характерно і для минулих часів. Отже, левову частку харчів становили продукти тваринного походження. І справді, застосування спеціальних методик вивчення решток давніх гомінід свідчить про те, що основу палеолітичної «дієти» становила саме білкова їжа тваринного походження. Більше того, за особливостями хімічного складу кісток палеолітичних гомінід можна стверджувати: основу раціону давніх людей складали не хижі тварини, а ті, що харчувалися рослинами.

Якщо основу харчування давньої людини становили копитні та хоботні тварини, то щоб оцінити рівень доступності харчових біоресурсів на ранніх етапах палеоліту, особливу увагу треба звернути на територіальні закономірності поширення саме цих видів тварин (про часові закономірності йшлося вище).

Дані про видовий склад тварин у пам'ятках нижньопалеолітичного часу на території України відсутні. Натомість, значно ширшими є відомості про стоянки середньопалеолітичного часу, особливо після останнього міжльодовиків'я (віком 100–30 тис. років тому). Якими ж саме тваринами регулярно харчувалися в середньому палеоліті? У цьому переліку: мамонт, носоріг, кінь, плейстоценовий віслук, сайга, бик, бізон чи зубр, олені (гігантський, благородний та північний), а також лось, косуля, сарна. Всі вони разом належать до мамонтового фауністичного комплексу. Цікавий момент: список містить види, які в сучасних умовах не проживають на одній території. Наприклад, сайга та північний олень не мають шансів зустрітися в умовах сучасної дикої природи, оскільки сайга населяє теплі південні степи, а північний олень — звичний мешканець тундри. Але давні стоянки свідчать: ці види в ті часи проживали поруч. Така «змішаність» складу тварин є дуже своєрідною рисою фауни мамонтового комплексу. Вважають, що це пояснюється великою мозаїчністю давніх ландшафтів. Зараз, перетинаючи нашу країну з півночі на південь, ми послідовно побуваємо спочатку у лісах, потім у лісостепу, і, нарешті, у степу — сьогодні ландшафтно-рослинні зони розташовані паралельними великими послідовними смугами. А в умовах мозаїчного ландшафту періоду останнього зледеніння ділянки лісу, лісостепу і степу чергувалися одна з одною у вигляді доволі невеликих ділянок: ландшафт був не «смугастим», а «клітчастим».

Незважаючи на те, що тварини, рештки яких знаходять у поселеннях середнього палеоліту, належать до одного, мамонтового комплексу, є розбіжності у складі мисливської здобичі стоянок різних територій. Так, у Криму переважали мамонти, сайгаки, коні, віслюки, олені, в степах Подоння і Поволжя — бізони та коні, на Волино-Поділлі, Придністров'ї та Молдові — мамонти, коні та бізони. Тварини кожного виду мають свої улюблені типи місцевості, де вони легко знаходять знайому їжу, втамовують спрагу, проводять більшу частину свого життя. Такі території «звичного ландшафту» утворюють ареали поширення тварин того чи іншого виду. Межі цих ареалів значною мірою залежать від природно-географічних чинників.

Але тут є ще один цікавий момент. Коли б ви були мисливцем і раз у раз у пошуках здобичі натрапляли на ті самі види тварин, звісно, ви б досконало вивчили особливості їхньої поведінки, улюблені стежки, час і місце приходу на водопій та інші звички. Такі знання додавали б вам досвіду, робили дедалі успішнішими у полюванні. Врешті-решт, ви, можливо, навіть оминали б інших тварин, воліючи радше вполювати добре знаного звіра. Отже, можна припускати, що стійкість ареалів тварин у часі могла сприяти виробленню спеціалізації давніх мисливців на видобутку певних видів. І справді,

Принципова різниця еколандшафтної структури плейстоцену і голоцену

Географічна зона	фотосинтез рослинності	рослинна біомаса	тваринна біомаса
	кг/м ² /рік	кг/м ²	кг/м ²
лісостеп	700	6000	0,005
помірний степ	600	1600	0,007
помірний широколистяний ліс	1200	30000	0,016
бореальний ліс	800	20000	0,005
тундра	140	600	0,0004

Залежність між рівнем фотосинтезу рослинності та продуктивністю рослинної та тваринної біомаси в різних географічних зонах

така спеціалізація полювання відображена в археологічних даних. Так, наприклад, рештки гідрунтінових ослів переважають на багатьох стоянках південно-західного Криму, а рештки бізонів — на стоянках Приазов'я, Сіверського Донця і Прикубанья.

Чисельність та видовий склад тварин напряму залежали від рослинних ресурсів, які пов'язані з типом ландшафту та кліматичним режимом. Деякі дослідники, наприклад, наголошуючи на різниці ландшафтів Подністров'я (розчленований рельєф) і верхнього Подніпров'я (низовина), роблять висновок про різну насиченість цих ареалів біоресурсами. Захищені від вітру заплавні ділянки великих річок також вирізнялися величезними рослинними ресурсами і були чудовими пасовиськами для травоядних тварин.

Трохи раніше ми вже згадували про ефект континентальності, тобто збільшення тривалості і суворості зимового сезону, та, відповідно, скорочення періоду інтенсивного росту рослинності. Цей ефект яскравіше виражений на території Східної Європи, де на кліматі не позначався пом'якшувальний вплив теплих повітряних мас Атлантики. У західному напрямку його дія зменшується, отже, найсприятливішими для розвитку флори та фауни були південні й західні території України.

У свою чергу, поширення тварин обмежувалося і сніговим покривом. Деякі тварини дуже чутливо реагують на товщину снігового

покриву. Так, критичні величини снігового покриву для сайги становлять 10 см, вона зовсім не пристосована добувати корм з-під глибшого снігу. Критична товщина снігу для інших тварин більша, наприклад для бика і косулі — близько 50 см. Зауважте: якщо тварина не в змозі регулярно харчуватися протягом кількох діб, вона починає слабнути, не може протистояти хижакам, легше піддається хворобам. Тривалий сніговий покрив обмежував тваринам доступ до їжі. Звісно, успішніше переносили снігові періоди ті з них, які регулярно вживали гілкову їжу (бізони, лосі, мамонти). Травоїдні тварини (кулани, коні) в таких умовах лише вимушено переходили на поїдання гілок.

Згадаймо, що високий рівень річних опадів більш характерний для теплих кліматичних відрізків часу. Натомість для періодів низьких температур характерною є мінімальна їхня кількість. Але це не означає, що сніговий покрив у палеоліті в такі періоди взагалі був відсутній та не створював труднощів для травоїдних тварин. Значні маси снігу переносилися вітром із зони льодовика, при цьому шар снігу, внаслідок специфіки своєї мікроструктури, був дуже щільним. На відміну від пухкого, він не перешкоджав пересуванню, але створював нездоланну перешкоду для видобутку корму і призводив до масової загибелі стадних копитних.

Отже, зими регулярно призводили до скорочення кормових баз тварин. У випадку неможливості прохарчуватися в одній місцевості, тварини були змушені мігрувати на інші території, а це означало тимчасове скорочення або розширення ареалів (проте не забуваймо, що багато тварин не пристосовані до далеких переміщень). Якщо взяти до уваги реконструкції палеоландшафтів часу останнього зледеніння, стане зрозумілим, що значні території сучасної України були в ті часи комфортними не для всіх масових «промислових» видів тварин, які слугували «постачальниками» їжі для давньої людини. Найчутливіше реагували на погіршення кліматичних умов сайга, гідрунтіновий осел, кінь та окремі види оленів.

У цілому ж, найбільш придатними для флори та фауни були передгірські райони півдня і заходу України, де різноманітність кормових баз забезпечувалася за рахунок мозаїчності ландшафтів.

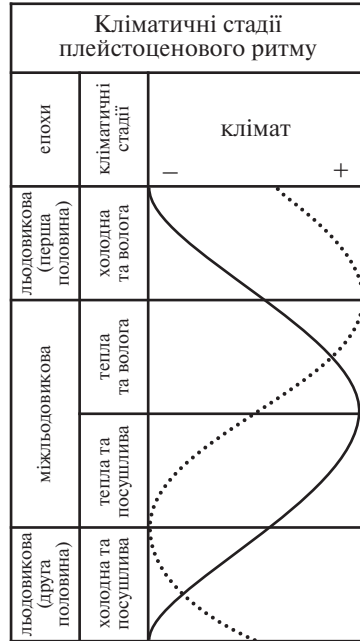

Невипадково тут «пліч-о-пліч» проживали мамонти, носороги, олені, бізони, коні, вілюки, печерні ведмеді, гієни та інші звірі. Згадаймо, що саме ці території були найбагатшими на поклади високоякісної кам'яної сировини. Палеолітична людина не шукала собі зайвих труднощів і оселялася там, де ресурсна база була найстабільнішою і передбачуваною, де шанси на виживання були вищими.

Отже, немає підстав думати, що палеолітичній людині для того, щоби приготувати вечерю, достатньо було взяти в руки перший-ліпший камінь, та, вийшовши на годину-дві, повернутися із впольованою здобиччю. Потрібного каменю могло просто не бути під рукою, вдале полювання переважно означало не чергову ситую вечерю, а те, що життя продовжується. Якщо ж усі поверталися з пустими руками вчора та сьогодні — то вже близько майорить примара голодної смерті.

Задоволення елементарних потреб життя в палеоліті вимагало виснажливої повсякденної праці, і, до того ж, успішний результат при цьому не був гарантований. Сировина для створення знарядь праці, тварини та рослини — усі ці життєво необхідні для давньої людини ресурси були нерівномірно представлені на території нашої країни. Найбагатшими на біологічні та мінеральні ресурси були південь та захід сучасної України. Невипадково передгір'я Криму та Карпат, Донецька та Волино-Подільська височини, каньйоноподібний вріз Дністра були найбільш освоєними в палеолітичний час.

———— 1   2

Загальні кліматичні стадії плейстоценового ритму та динаміка змін клімату і рослинності в останнє міжльодовиків'я, близько 127–115 тис. років тому. Умовні позначення: 1 — зволоженість, 2 — температура

ЛЮДНІСТЬ ЧАСУ НИЖНЬОГО І СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ: НЕ ТАКІ, ЯК МИ

Ми вже знаємо, що майже за 1 мільйон років присутності давньої людини на території України мали місце численні перетворення клімату, рослинного і тваринного світу. А що ж до самих істот, які виготовляли кам'яні знаряддя в нижньому і середньому палеоліті? Вони відрізнялися від нас із вами: значно змінювалася природа, серйозні зміни відбулися й у фізичному вигляді самих давніх людей.

Близько 40 тис. років тому *Homo sapiens* прийшли на зміну неандертальцям — *Homo neanderthalensis*. Процес зміни населення був дуже повільним, він розтягнувся щонайменше на десять тисячоліть. Але зауважимо, що й неандертальці не були споконвічними жителями Європи і території сучасної України. Приблизно 400–150 тис. років тому їхнє місце посідала гейдельберзька людина — *Homo heidelbergensis*. А ще до того — 1 млн — 400 тис. років тому — форми, наближені до людини прямоходячої, *Homo erectus/ergaster*. Отже, за антропологічними даними, протягом нижнього і середнього палеоліту відбулося кілька кардинальних змін населення.

Усі викопні форми гомінід характеризуються різними біологічними та психологічними рисами, й існує думка, що вони віддзерка-

люють різні рівні процесу біологічної та соціальної еволюції людини. Іноді розвиток людського суспільства порівнюють із розвитком будь-якого живого створіння — і говорять про народження, дитинство, зрілість. Звичайно, ця аналогія умовна, але в ній є певне зерно: спочатку випереджаючим темпом розвивалася тілесна оболонка, час випереджаючого розвитку раціонального, розумового — настав пізніше.

Майже всі питання, пов'язані з походженням людини, є дуже суперечливими: немає загального бачення того, яким чином відбувався цей процес. Та й не дивно, оскільки безпосередніх свідчень немає, все базується на інтерпретаціях окремих знахідок. А із знахідками в антропології навіть гірше, ніж в археології: кісткові рештки викопних гомінід трапляються вкрай рідко. На Україні також відомі лише рештки неандертальців, а залишки більш ранніх форм гомінід відсутні. Однак свого часу були знайдені їхні стоянки, тому й виникає необхідність розповісти про антропологічний тип їх найімовірніших мешканців.

Людина прямоходяча

Людина прямоходяча (Homo erectus) є першим представником гомінід, сліди життєдіяльності якої виявлені поза їхньою батьківщиною, Африканським континентом. Загальні хронологічні межі існування форм, близьких до *Homo erectus*, визначаються між 1,6 млн та 400 тис. років тому.

Для нас важливими є такі моменти. По-перше: *Homo erectus* не мають європейського коріння — це справді першопрододці Європи, перші істоти, озброєні кам'яними знаряддями, які почали розселятися за межами Африки. По-друге: справжні *Homo erectus* в Європі невідомі; натомість тут знаходять рештки т. зв. *еректоїдних* форм — тобто гомінід, які близькі до *Homo erectus*. І нарешті: в прилеглих

Реконструкція вигляду людини прямоходячої

Ще одна реконструкція вигляду людини прямоходячої, на цей раз ознаки пристосування до тропічного клімату мало виражені

до України регіонах Азії та Європи є давні стоянки, де знайдені рештки цих викопних гомінід. А це є ще однією вказівкою на те, що початкове освоєння території сучасної України могло розпочатися в порівняно ранній час.

Якими ж були *Homo erectus/ergaster*? Ці істоти характеризувалися прямоходінням, — а отже, їхні руки остаточно вивільнилися і стали придатними для праці. Вони були досить високими, їхній зріст сягав 150–175 см, та не дуже огрядними — вагою близько 65 кг. Важливим є показник об'єму мозку — за ним часто оцінюють рівень розвиненості викопних гомінід. Звісно, не слід думати, що існує пряма залежність між величиною головного мозку і розумовими здібностями, але таки існує певна закономірність: чим ближче до нашого часу, тим більшим, у середньому, стає головний мозок наших прашурів. Отож у *Homo erectus/ergaster* він становив 880–1100 см³. (Для порівняння: об'єм мозку сучасної людини — близько 1400 см³). Черепи цих істот мають багато архаїчних рис: костисту задню опуклість, скошене чоло, добре виражені надочномкові виступи лобової кістки, пласку лицьову частину, великі висунуті щелепи, масивні зуби, відсутність підборідного виступу. Водночас кістки кінцівок

майже не відрізняються від кісток сучасної людини, проте українська дослідниця Є. І. Данилова вважала, наприклад, що людина прямоходяча не могла своїми руками виконувати більш тонкі операції, ніж систематичне хапання та силове утримання важких предметів. Цікаво, що рештки *Homo erectus/ergaster*, знайдені в різних місцях, суттєво відрізняються між собою навіть за будовою скелету. Таке розмаїття свідчить про відсутність контакту між окремими популяціями (можливо, вони навіть не здогадувалися про існування сусідів).

Реконструкція черепу людини прямоходячої

Особливості будови мозку — навіть його поверхні — можуть багато розповісти про здібності цієї істоти. Зазвичай, учені-спеціалісти реконструюють поверхню мозку та створюють зліпки (*ендокрани*) внутрішньої поверхні черепів у лабораторних умовах. Але іноді сама природа допомагає: м'який ґрунт заповнює порожнину, потім твердішає — і виходить чудовий «природний» ендокран, не гірший за «лабораторного». З'ясувалося, що у *Homo erectus* досить розвиненими були ділянки тім'яної та лобової частин. На думку дослідників, ці області пов'язані з функціями предметної діяльності, звукової комунікації, стереоскопічності зору, сприйняттям просторових співвідношень, орієнтуванням у просторі, механізмом гальмування емоцій. Отже, ці гомініди вміли оперувати предметами — і справді, археологи знаходять на їхніх стоянках багато виробів із каменю. Вони вміли правильно оцінювати відстань до п р е д м е т і в і їхнє взаєморозташування — незамінна якість на полюванні або навпаки під час втечі від нападника. Могли опановувати себе, стримувати свої емоції, а також обмінюватися між собою звуками — але про справжню мову ще не йдеться: вважається, що мовний апарат був слабо розвинутим, а отже, гомініди послуговувалися обмеже-

ною кількістю звуків.

Знаменита нижня щелепа
вкопної людини, знайдена
поблизу Гейдельбергу
в Німеччині

Реконструкція вигляду
гейдельберзької людини

ливості фізичної будови класичних неандертальців пояснюють їхньою пристосованістю до холодних кліматичних умов, або по-науковому — їхньою *спеціалізацією*. Практично усі відомі на сьогодні рештки класичних або «спеціалізованих» неандертальців походять з Європи і Передньої Азії.

Найчисленнішими є кісткові рештки неандертальців, які відно-

Людина неандертальська

З часом середнього палеоліту пов'язані дві форми давніх гомінід: рання — *Homo heidelbergensis*, і пізніша — *Homo neanderthalensis*. Перша назва походить від місця, де знайшли знамениту нижню щелепу (вона вразила вчених своєю незвичністю), поблизу німецького Гейдельбергу. Друга назва теж має «німецьке коріння» — від назви річки Неандер, в долині якої відомо багато середньопалеолітичних стоянок, і на одній з них були знайдені характерні рештки «класичних» неандертальців.

Цікаво, що *Homo heidelbergensis* були *прогресивніші морфологічно* — тобто ближчі до сучасної людини за особливостями своєї тілесної будови. А от «класичні» неандертальці відхилилися від «правильного прогресивного» напрямку і набрали у своїй будові архаїчних рис. Зазвичай, особ-

сяться до часу після останнього міжльодовиків'я, тобто молодші 100–115 тис. років. Вони широко представлені в західній і центральній Європі: Франції, Італії, Бельгії, Іспанії, Німеччині, Угорщині, Чехії, Словаччині. Траплялися такі знахідки і в Україні, головним чином у кримських стоянках (зокрема в Кіік-Кобі, Заскельній V, Заскельній VI (Колосовській) тощо). За визначеннями антропологів, кримські знахідки за своїми особливостями наближаються до класичних європейських неандертальців. Деякі антропологічні рештки походять із Середнього Дніпра, але, на жаль, дуже мало відомо про обставини цих знахідок. Останнім часом з'явилися повідомлення про відкриття людських решток у печерних пам'ятках Прикарпаття.

Реконструкція вигляду підлітка-неандертальця

Середній зріст неандертальців становив 155–170 см, вага — близько 70 кг, а об'єм мозку сягав 1350–1700 см³, — в середньому, більше ніж у сучасних людей. *Homo neanderthalensis* ходили прямо, мали великі видовжені голови, короткі тулуби, масивні кінцівки, добре розвинену мускулатуру. Загальна будова скелету нагадувала будову кістяка сучасної людини. Проте череп суттєво відрізнявся: одразу впадають у вічі могутні надочномкові валики, похиле чоло, чітко виражений потиличний бугор, велика нижня щелепа і лише злегка намічене підборіддя. Неандертальці мали великі зуби, і, на відміну від нас із вами, не хворіли на карієс. У них було широке обличчя, великий плаский чи виступаючий ніс. Кисті рук цілком «сучасні», але здатні, головним чином, до грубих і відносно простих маніпуляцій. Деякі вчені вважають, що масивність кісток кисті неандертальця і деякі особливості їхньої бу-

Неандертальці

Сучасні люди

Неандертальці

Сучасні люди

Неандерталець і людина сучасного фізичного вигляду: різниця в будові скелету та зовнішнього вигляду

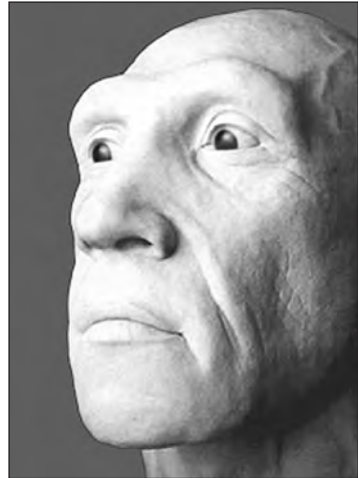
дови, можливо, були результатом прижиттєвих перетворень унаслідок постійних великих фізичних навантажень. Ендокрани неандертальців вказують на розвиток мови та на заняття різноманітною трудовою діяльністю. Вчені навіть припускають, що неандертальці були здатними до членороздільної мови. Більшість сучасних людей є праворукими — така сама закономірність встановлюється для неандертальців. Невисокі, кремезні, з порівняно короткими кінцівками, неандертальці дуже нагадують вигляд сучасних північних народів (ескімосів, лопарів тощо). Вже давно визнано неправильною загальновідому реконструкцію неандертальців у вигляді згорблених, із напівзігнутими колінами, схиленими головами і незграбною ходою істот. Річ у тім, що підставою для такої реконструкції послужили рештки літньої, хворої на артрит людини з французької стоянки Ла-Шапелль-о-Сен — і ці суто

індивідуальні особливості свого часу було помилково поширено на всіх неандертальців.

Існує думка, що *Homo neanderthalensis* знали особливості рельєфу, тваринного і рослинного світу урочищ, які належали до їхньої «кормової» території. Здатність неандертальців орієнтуватися на місцевості мала велике значення при експлуатації мисливської території, пошуку і забезпеченні кам'яною сировиною, використанні джерел води та сховищ. Повсякденні турботи, пов'язані з необхідністю поновлення засобів існування — все це сприяло усвідомленню ходу часу, добових і сезонних ритмів природного процесу. В цілому, не буде перебільшенням сказати, що кожен з напрямків практичної діяльності неандертальців сприяв накопиченню об'єктивних знань про навколишній світ. Неандертальці були талановитими «практиками» — інакше їхня сторінка в історії людства не зайняла би більше сотні тисяч років. Проте деякі вчені вважають, що не можна ставити знак рівності між пізнавальними і комунікативними якостями неандертальців та людей сучасного фізичного вигляду. Вважають, що неандертальці були суто «матеріальними» істотами, яких турбувало тільки питання їжі. Припускають також, що ці створіння були не здатні до творчості та винахідництва, а їхні особистості характеризувалися стоїцизмом, байдужістю до загроз, утрудненістю в прийнятті довгострокових рішень. Важко, звичайно, судити про те, чи вміли неандертальці співати або оповідати казки. Але важко й назвати «рослинним» життя істот, які застосовували витончені прийо-

Неандертальці майстерно обробляли камінь, будували штучні житла, ховали своїх небіжчиків, полювали на могутніх звірів — їхнє життя не було вкрай примітивним, «рослинним»

ми обробки каменю, будували штучні житла, ховали своїх померлих — коло їхніх інтересів, знань і умінь явно виходило за межі мінімуму, необхідного для тамування голоду та спраги.

Знайдені археологами та старанно реконструйовані антропологами черепи неандертальця (зліва) та викопної людини сучасного фізичного вигляду (справа)

Людина сучасного фізичного вигляду

Де і коли, за яких обставин з'явилися *Homo sapiens*? Чимало дискусій ведеться з цього приводу, і остаточної думки ще й досі немає. Проте найпереконливішим сьогодні є т. зв. *теорія моноцентризму* (або «*модель заміщення*»). Ця теорія стверджує: людина сучасного вигляду з'явилася на африканському континенті близько 180–160 тис. років тому, а потім освоїла й інші ареали, витіснивши з них більш архаїчні форми людини.

Опоненти цієї точки зору наголошують: сучасні люди цілком незалежно виникли в різних місцях світу на основі локальних архаїчних форм. Така точка зору має назву *теорія поліцентризму* або «*модель безперервності*».

Нарешті, існує ще одна точка зору. Згідно з нею, *Homo sapiens* виник в Африці, але подальше його розселення супроводжувалося контактами з місцевим неандертальським населенням. Припущення про гібридизацію прийшлих *Homo sapiens* і місцевих аборигенів-неандертальців підтримують багато фахівців. Навіть найпопулярніші прихильники двох конкуруючих гіпотез — поліцентризму та моноцентризму — не виключають можливості контактів між неандертальцями та людиною сучасного фізичного вигляду.

У молекулярній біології, порівняльній анатомії та інших галузях

науки накопичується все більше даних, які свідчать: вихідними предками європейців послужила кількісно невелика популяція групи африканського походження. На підставі генетичних і палеоантропологічних даних можна припустити, що поширення цього населення за межі Африканського континенту почалося близько 150–100 тис. років тому і набуло найширших масштабів 60–50 тис. років тому. Можна припустити, що у процесі освоєння людиною сучасного фізичного вигляду нових територій мали місце процеси гібридизації прийшлого населення з місцевими пізніми неандертальцями.

Підведемо коротенький підсумок. За аналогією з антропологічними знахідками на одночасних стоянках інших країн можна припускати, що носіями нижнього палеоліту на території України були форми, близькі *Homo erectus/ergaster*, походження яких пов'язане з африканським континентом. На території України немає знахідок викопних решток цих гомінід, але відомі їхні стоянки. Досить суперечливі дані і інтерпретації не дозволяють із впевненістю припускати, що *Homo erectus/ergaster* володіли людськими свідомістю і мовою. Не виключено, що за своїми характеристиками вони були досить віддаленими і від сучасної людини, і від неандертальців.

Ранній етап середнього палеоліту в попередньому плані може бути співвіднесений з *Homo heidelbergensis*, пізній (мустьєрський) — з неандертальцями. Сьогодні в нашій країні відсутні антропологічні знахідки, пов'язані з раннім етапом середнього палеоліту. Найбільш ранні знахідки викопних людей на Україні визначаються як *Homo neanderthalensis*. Неандертальці мало відрізнялися від сучасної людини за фізичною будовою. Є підстави припускати, що неандертальці володіли специфічно людськими рисами психології. Якщо таке твердження справедливе, то ця обставина, безсумнівно, мала проявлятися в усіх напрямках життєдіяльності неандертальського населення.

У перехідний період від середнього до верхнього палеоліту на території України співіснували неандертальці і люди сучасного фізичного вигляду. Це дозволяє припускати — наразі хоча б теоре-

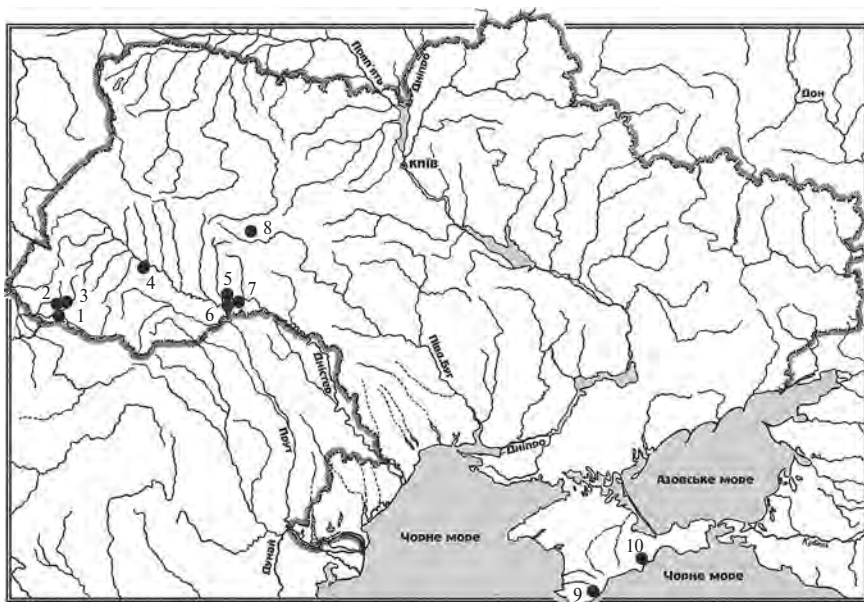
ЗНОВУ І ЗНОВУ ВІДКРИВАЮЧИ ВПЕРШЕ: ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Час і умови першого заселення території країни в палеоліті

Поява на теренах сучасної України перших істот із кам'яними знаряддями в руках — зовсім не означає, що надалі процес заселення звівся до безупинного зростання їхньої чисельності та освоєння ними ще не зайнятих земель. Давні стоянки розташовані у часі та просторі досить розкидано. Кожен штрих цієї пунктирної лінії, не виключено, свідчить про нові етапи заселення, про появу нових груп гомінід, які знову і знову освоювали вільні землі.

Заселення території України в нижньому і середньому палеоліті було переривчастим і мало характер множинних притоків і відтоків населення. Ритми заселення залежали від екологічних змін. Не забуваймо і про дані антропології: носії нижнього і середнього палеоліту навіть зовні значно відрізнялися.

Вважають, що подібність знарядь і технологій їхнього виготовлення може свідчити про генетичну спорідненість творців кам'яних індустрій. На цьому припущенні ґрунтуються і численні варіанти походження окремих груп давнього населення.

Нижньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження:

1 — Королеве; 2 — Малий Раковець; 3 — Рокосове; 4 — Буківна IV; 5 — Лука Врублівецька; 6 — Бабин I; 7 — Непоротове VI; 8 — Меджибіж; 9 — Гаспра; 10 — Ечки-Даг

Дані про географічне розташування найдавніших палеолітичних пам'яток України та сусідніх територій, відомості палеогеографії про періодичні зміни клімату, ландшафтів, та навіть обрисів суші та морів дають нам змогу дослідити послідовність та особливості заселення території нашої держави. Як бачимо, нижньопалеолітичні пам'ятки тяжіють до півдня і заходу України, а ще точніше — до гірських районів Карпат і Криму.

З'ясовуючи імовірні шляхи першого проникнення на наші землі носіїв нижньопалеолітичної культури — *Homo erectus/ergaster* — треба пам'ятати, що ця людність має африканські витoki. Можемо зробити висновок: щоб потрапити на схід Європи, вони могли

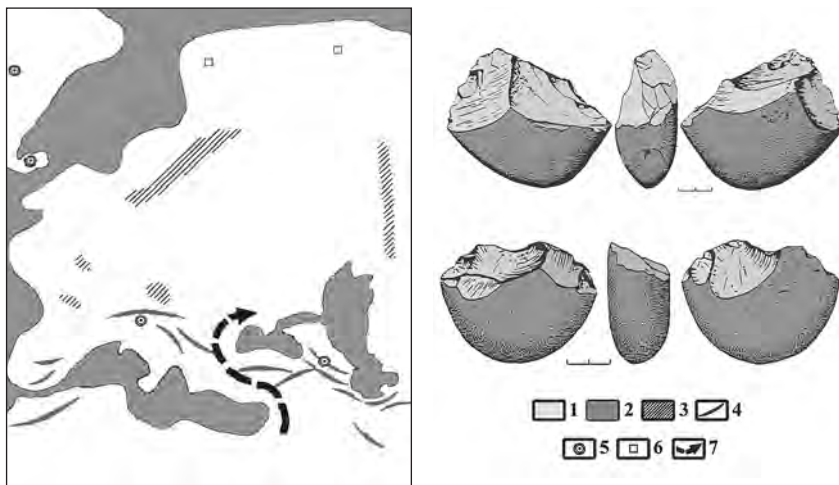
Вірогідні шляхи початкового заселення території сучасної України на початку плейстоцену, близько 1 млн років тому

рухатися двома шляхами. Перший: із Африки через Гібралтар — у Західну Європу, потім у Центральну і, нарешті, у Східну. В такому випадку найдавніші стоянки мають знаходитися у Західній Європі, натомість у Східній — молодші. Однак одразу треба зауважити: такої закономірності немає. Другий імовірний шлях: із Африки в Європу через Близький Схід. Але надалі і цей шлях розпадався на два: з Близького Сходу в Європу можна було потрапити, прямуючи на

північ, через Босфор і Дарданелли, або рухаючись зі сходу, проминувши спочатку Кавказ.

Про що ж говорять палеогеографічні дані? Уважніше придивімося до карти. Час від часу на місці Босфору і Дарданелли виникала сухопутна перемичка, яка поєднувала європейський континент з Малою Азією. Зв'язок між Чорним і Середземним морями був відсутній аж до початку середнього плейстоцену (приблизно до 400 тис. років тому), а потім поновлювався лише час від часу. Іншою була ситуація на схід від азово-чорноморського басейну. Протягом нижнього і середнього палеоліту він був з'єднаний із каспійським басейном по мантичській западині і утворював величезне «чорноморсько-каспійське озеро».

Палеогеографічні дані цілком узгоджуються з місцями знахідок нижньопалеолітичних виробів на території східноєвропейської рівнини. Найдавніші та географічно близькі місцезнаходження відкриті на сході Центральної Європи (Королеве), в Закавказзі (Дманісі), на Балканах (Бугіулешть, Шандалья, Козарника). А це означає: носії найдавніших індустрій цілком могли потрапити на територію східноєвропейської рівнини і в Крим близько 1 млн років тому. Імовірні ж шляхи їхнього просування: з півдня та південного заходу через територію Південно-Східної Європи або з того ж

Імовірний шлях проникнення носіїв галькових індустрій із Близького Сходу на південь Східної Європи на тлі палеогеографічної схеми кінця пліоцену. Знаряддя на гальках олдувейського типу, знайдені у Криму

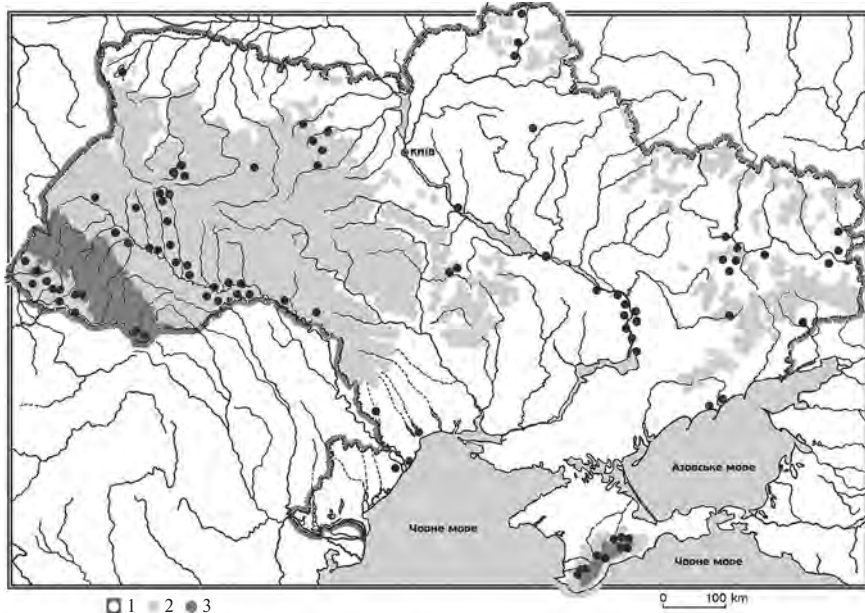
Умовні позначення: 1 — суша, 2 — море, 3 — основні масиви давніх гірських споруд, піднятих в епоху альпійської складчастості, 4 — альпійські гірські споруди, 5 — встановлені центри зледеніння, 6 — вірогідні центри зледеніння, 7 — вірогідний шлях розселення носіїв галькових індустрій

південного центру, проте вже не безпосередньо, а через територію Центральної Європи.

Найдавніші пам'ятки континентальної України на схід від Карпат зосереджені в Подністров'ї. Це може свідчити про те, що розселення перших східноєвропейців почалося з території Центральної Європи. Але населення цілком могло потрапити в басейн Подністров'я, просуваючись з півдня, вздовж східного краю Карпат. Про можливість цього свідчать численні древні пам'ятки Молдови та Румунії. Отже, сьогодні обидва варіанти заселення західної частини Східноєвропейської рівнини однаково імовірні.

А ось північно-східний напрямок заселення України — в обхід чорноморсько-каспійського озера з кавказького центру — сьогодні

Особливості ландшафту країни та поширення середньопалеолітичних стоянок: більшість стоянок розташовувалася в регіонах, багатих на мінеральні та біологічні ресурси

Умовні позначення: 1 — низини, 2 — височини, 3 — гори

здається менш переконливим. У Прикубанні — по той бік «озера» — також є ранні пам'ятки, але водночас вони відсутні на сході України. Правда, все може змінитися з відкриттям якихось нових, досі не відомих стоянок.

Загадковим є вік галькових знарядь, зібраних на високих морських терасах Криму. За виглядом ці знахідки можуть бути дуже ранніми, навіть давнішими, ніж у Королевому. Якщо це припущення підтвердиться у майбутньому, то буде свідчити на користь початкового заселення Криму з території Малої Азії та Закавказзя, через Балкани по сухопутному мосту, що існував тоді між цими територіями.

	тисяч років тому	Достовірна позиція	Вірогідна позиція	Всього	холод
					тепло
2	10–24	4	—	4	3,85
3	24–57	42	—	42	40,38
4	57–71	12	—	12	11,54
5c-a	71–103	20	3	23	22,12
5d	103–115	4	2	6	5,77
5e	115–127	9	—	9	8,65
6	127–186	1	2	3	2,88
7	186–242	2	3	5	4,81
Всього		94	10	104	100,0

Середній палеоліт України. Зв'язок між глобальними кліматичними змінами та кількістю пам'яток (затоновано теплі періоди)

Притоки та відтоки населення: екологічно-демографічна ситуація

Цікаві відомості про особливості заселення території країни надають пізніші, середньопалеолітичні стоянки. Ми вже згадували, що існує безумовна залежність між палеокліматичними умовами та процесами розселення і освоєння нових територій. Екологія і демографія виступають двома основними чинниками, що визначають розселення мисливців-збирачів. Це цілком зрозуміло: якщо екологічні умови несприятливі, чисельність потенційної мисливської здобичі різко падає. Відповідно і чисельність населення буде зменшуватися.

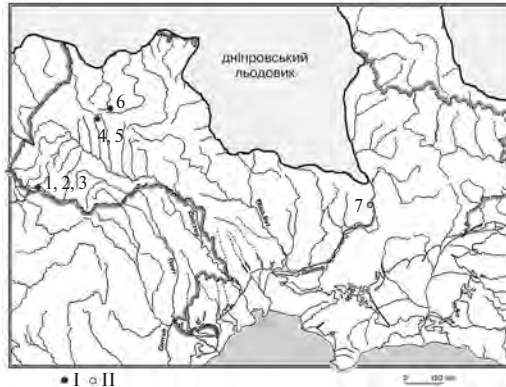
Отже, лише кілька регіонів України характеризувалися стабільним поєднанням багатства тваринного світу, відслонень сировини, та джерел води: передгір'я Криму, Карпат, долина Дністра, Донецька височина.

Стоянки нижнього і середнього палеоліту виразно тяжіють до теплих проміжків часу. Отже ми наочно бачимо: існує залежність між кліматом, кількістю стоянок, та їхнім поширенням.

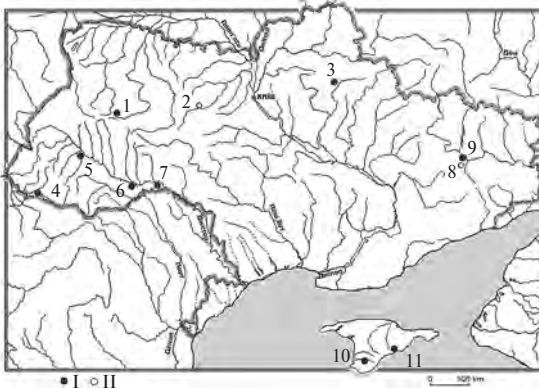
Виходячи з розташування пам'яток у часі і просторі, можна припускати *пульсуючий* характер заселення. Оскільки головним чинником є зміна середовища, можна вважати, що ритміка заселення принципово збігалася з ритмами глобальних палеоекологічних змін. Пульсуюче заселення демонструє, наприклад, Подністров'я, де у комфортній кліматичній фазі між 100 та 70 тис. років відомо до 12 стоянок, у фазі погіршення кліматичних умов між 70 та 60 тис. років їхня кількість скорочується до 2-3, а у фазі чергового поліпшення клімату між 60 та 30 тис. років знову зростає до 9-10.

Можливо, ви звернули увагу на невелику кількість стоянок: ідеться навіть не про десятки — про одиниці. Звичайно, до нашого часу збереглися далеко не всі давні стоянки, та й відкрита з них лише якась частка. Але порядок чисельності стоянок все ж достатньо промовистий і свідчить про те, що чисельність населення була — порівняно із сучасним станом — мізерною. І справді, за різними підрахунками

Стоянки і місцезнаходження часу дніпровського зледеніння (ОІS–8/6, близько 240–130 тис. років тому):

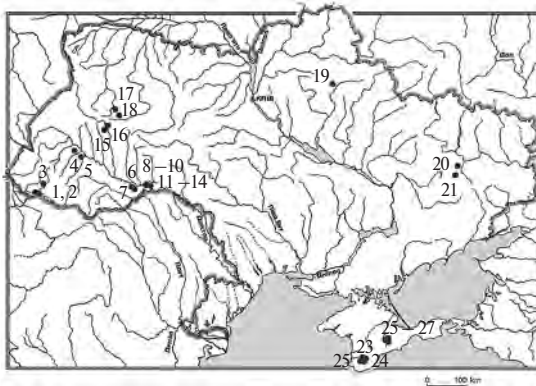
1, 2, 3 — Королеве I, культурно-хронологічні комплекси V, V-a, V-б; 4, 5 — Великий Глибочок I, шари III і III-б; 6 — Бузлів V, шар I; 7 — Круглик. Умовні позначення: I — порівняно надійно встановлена позиція; II — найбільш імовірна позиція

Стоянки і місцезнаходження часу останнього міжльодовиків'я
(OIS–5e, 127–115 тис. років тому):

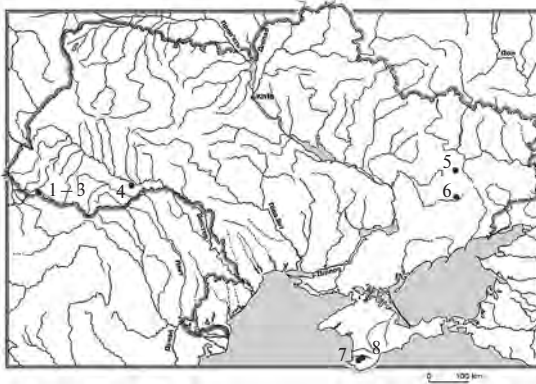
1 – Буглів V, шар II; 2 – Житомирська, ашельський комплекс; 3 – Муховець; 4 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-a; 5 – Єзупіль, шар III; 6 – Кетроси, алювій; 7 – Кормань IV, алювій; 8 – Білокузьминівка; 9 – Корніїв Яр; 10 – Кабазі II, шар/горизонт V/3–VI/17; 11 – Новий Світ.

Умовні позначення: I – порівняно надійно встановлена позиція; II – найбільш імовірна позиція

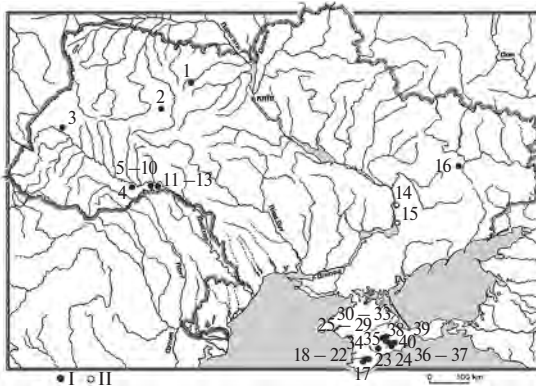
Стоянки і місцезнаходження часу першої половини останнього зледеніння
(OIS–5d-a, 115–71 тис. років тому):

1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 3 – Малий Раковець IV; 4 – Колодіїв; 5 – Єзупіль, шар II; 6 – Кетроси, основний шар; 7 – Осипка; 8–10 – Молодова V, шари 11, 12, 12a; 11–14 – Молодова I, шари IV, III, II, I; 15 – Герошиця I, шар II; 16 – Пронятин; 17 – Ванжулів I, шар II; 18 – Буглів, шар II; 19 – Муховець; 20 – Білокузьминівка; 21 – Курдюківка; 22 – Старосілля, шар 4; 23 – Кабазі II, шар/горизонт III/2, III/2a–III/17; 24 – стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського, шар 2, I; 25–27 – Заскельна V, шари VII, VI, V

Стоянки і місцезнаходження часу нижнього пленігліціалу
(OIS-4, 71–57 тис. років тому):

1–3 – Королеве I, культурно-хронологічні комплекси II-б, II-а, II; 4 – Стінка, нижній шар; 5 – Курдюмівка; 6 – Антонівка II; 7 – Старосілля, шар 3; 8 – Кабазі II, шар/горизонт III/1а-III/3

Стоянки і місцезнаходження часу інтерпленігліціалу (OIS-3, 57–24 тис. років тому):

1 – Точильниця; 2 – Жорнів; 3 – Прийма I; 4 – Стінка, верхній шар; 5–10 – Молодова V, шари 11, 11а, 10у, 10а, 10б; 11–13 – Кормань IV, шари 12, 11, 10; 14 – Орел; 15 – Балки; 16 – Білокузьминівка; 17 – Старосілля, шари 1 і 2; 18–22 – Кабазі II, шар/горизонт IIА/3–IIА/4В, IIА/2, IIА/2–3, IIА/1–II/8С, II/1А–II/7Е, А3А-А4; III/1А-III/3; 23 – Кабазі V, шар/горизонт I/3–I/4А; 24 – Кіік-Коба, шар IV; 25–29 – Заскельна V, шари IV, III, II, Iа, I; 30–33 – Заскельна VI (Колосовська), шари IV, III, IIIа, II; 34, 35 – Альошин Грот, шари I, II; 36, 37 – Пролом II, шари III, II; 38, 39 – Пролом I, шари II, I; 40 – Буран-Кая III, шар VI.

Умовні позначення: I – порівняно надійно встановлена позиція; II – найбільш імовірна позиція

виходить: загальна чисельність середньопалеолітичного населення становила лише кілька тисяч. (На всю країну менше народу, ніж проживає нині в десятках багатопверхових міських будинках!)

Проте проблеми «перенаселеності», напевно, були знайомі і неандертальцям. Існує пряма залежність між кількістю населення і особливостями господарства, способами постачання харчових ресурсів та іншими необхідними матеріалами. Господарство палеолітичних мисливців-збирачів було *привласнюючого* типу: вони використовували дари природи, але не займалися вирощуванням худоби чи рослин. Саме цим, у першу чергу, пояснюється низька чисельність неандертальської людності: зняття праці і технології не дозволяли прогнати велику кількість населення. Отже, за умови зростання общини, рано чи пізно наставав момент, коли вона вже не могла вижити, використовуючи звичну «кормову територію». У разі розширення «мисливських угідь» з'являлася необхідність забезпечувати собі умови проживання на відстані від поселення; до того ж, аби доставити здобич на стоянку, потрібен був транспорт, якого в ті часи не було. Тому мисливські угіддя обмежувалися відстанню, яку можна подолати протягом світлового дня.

Закономірним виходом із ситуації «багато їдоків — мало харчів» ставало дроблення общини. Від неї відділялася якась група. Відійшовши на певну відстань, вона займала вільну ділянку угідь: отже, замість однієї великої общини виникало дві менші за чисельністю. Невдовзі ця нова община, збільшившись у розмірах, знову дробилася — людські групи займали все нові і нові території. Таке поступове поширення населення називається *дифузією*. Вважають, що швидкість розселення за таких умов могла становити близько 0,4 км/рік. Звичайно, це не означає, що община настирливо рухалася в обраному напрямку, щороку долаючи нові 400 м на своєму шляху. В реальності все було трохи інакше: довге спільне проживання, а потім відділення нової общини, її швидкий марш-кидок на кілька десятків кілометрів.

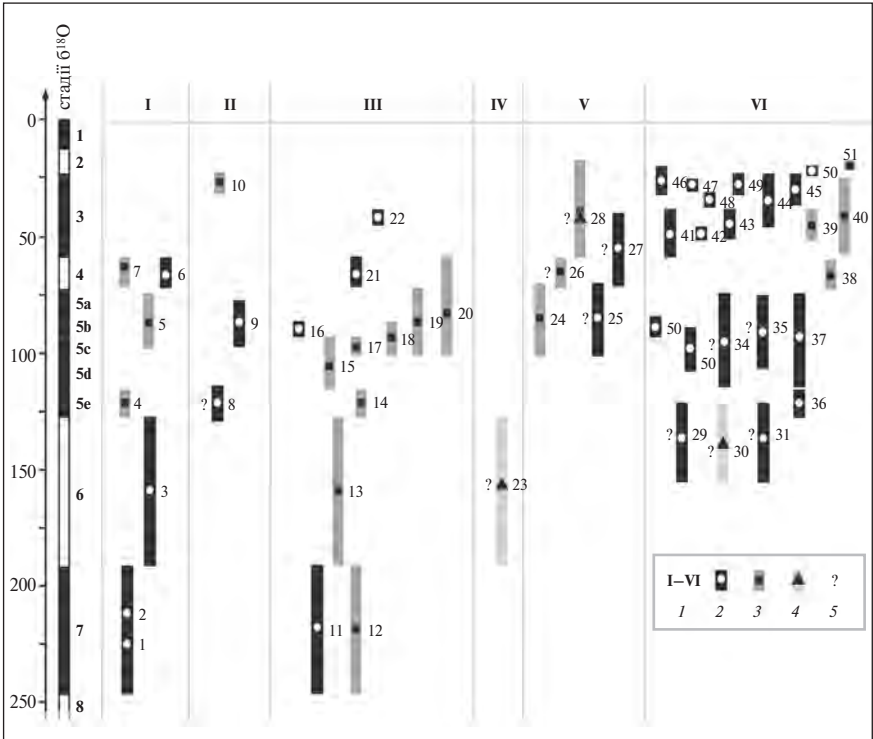
Куди ж прямували «нові общини»? Зазвичай, переселенці шукали звичних ландшафтів, схожих на ті, які вони полишили, із добре

знаними флорою та фауною. Зрозуміло, що суттєвим плюсом заново освоєваної території було багатство біологічних і мінеральних ресурсів. Отже, можна припускати, що рух населення, насамперед, був направлений у передгір'я, на височини з мозаїчним ландшафтом, у долини великих річок. Але ми знаємо, що такі регіони не повсюдно представлені на території нашої країни, вони займають окремі, чітко обмежені ареали.

Таким чином, можна сформулювати ще одну важливу рису процесу заселення в палеоліті: воно було не тільки пульсуючим, але й *ареальним*. Ареали, потенційно багаті на біологічні та мінеральні ресурси, відділялися один від одного великими рівнинними просторами. Щойно ми згадували про дифузію населення, проте існував і ще один варіант руху давніх людей, цього разу швидший та цілеспрямованіший. Такий рух має назву *міграція*. Групи людей могли рухатися від одного ареалу з продуктивним ландшафтом до іншого — через рівнинні, менш багаті на ресурси, території. Звичайно, що швидкість пересування груп населення в такому випадку була значно більшою. Природними «транспортними артеріями» такого руху слугували долини великих річок, що і донині є звичними коридорами міграцій, зокрема, для великих ссавців. Зрозуміло, що давні гомініди не пливли по річках, лише йшли вздовж долин, полюючи на тварин, яких приваблювали місцеві водопої та пасовиська. Не виключено, що в періоди різкого погіршення екологічної ситуації відступ населення в ареали із прийнятливішим кліматом і багатшими ресурсами також набував форми міграцій.

Для реконструкції демографічних процесів в нижньому і середньому палеоліті іноді застосовують комп'ютерне моделювання. Так, за даними моделі В. Л. Носевича, за 3-4 тисячоліття вимирає більше 95% вихідних общин. При цьому лише окремі популяції (лише незначний відсоток від тих, хто вижив) збільшуються в десятки і сотні разів, а чисельність інших лишається на початковому, мінімальному рівні. Зрозуміло, що населення, чисельність якого значно зростає, займає великі території і має всі шанси існувати довший час. Але на цих же землях продовжують існувати, хоча й

Розмаїття середньпалеолітичних індустрій України у хронологічному і географічному зрізах

Умовні позначення: 1 – географічні угруповання пам'яток (1 – закарпатська група, II – польська група, III – дніпровська група, IV – дніпровська група, V – донецька група, VI – кримська група), 2 – двобічні індустрії, 3 – однібічні індустрії, 4 – зубчасті індустрії, 5 – хронологічна позиція точно не визначена.

1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-б; 2 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-а; 3 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V; 4 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; 5 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 6 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II-а; 7 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II; 8 – Житомирська, ашельський комплекс; 9 – Житомирська, мустерські комплекси; 10 – Жорніє; 11 – Великий Глибочок I, шар III; 12 – Буглів V, шар I; 13 – Великий Глибочок I, шар III-б; 14 – Єзупіль, шар III; 15 – Пронятин; 16 – Єзупіль, шар II; 17 – Буглів V, шар II; 18 – Кетроси, основний шар; 19 – Молодова V, шари 12–11б; 20 – Молодова I, шари V, IV, III, II, I; 21 – Стінка I, нижній шар; 22 – Стінка I, верхній шар; 23 – Круглик; 24 – Курдюмівка; 25 – Антонівка I; 26 – Курдюмівка, удайський комплекс; 27 – Антонівка II; 28 – Білокузьмівка; 29 – Шари I-III; 30 – Кіік-Коба, шар VI; 31 – Заскельна IX; 32 – Старосілля, шар 4; 33 – стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського, шари II, I; 34 – Заскельна V, шари VII, VI; 35 – Заскельна VI (Колосовська), шари V, IV; 36 – Кабазі II, шар/горизонт VI/17–V/3; 37 – Кабазі II, шар III; 38 – Кабазі II, шар IIа; 39 – Альошин Прот, шар II; 40 – Кабазі II, шар II; 41 – Пролом II, шар III; 42 – Заскельна V, шар III; 43 – Старосілля, шари 2, 1; 44 – Заскельна VI (Колосовська), шари IIIа, III, II; 45 – Пролом I, шари II, I; 46 – Пролом II, шари II, I; 47 – Буран-Кая III, шар VI; 48 – Кіік-Коба, шар IV; 49 – Заскельна V, шари II, Ia, I; 50 – Заскельна VI (Колосовська), шар I; 51 – Шайтан-Коба IV, шари II, I

невеличкі за чисельністю, групи неспорідненого, іншого за походженням населення. Ці оцінки мають прямі і цікаві паралелі в археологічних фактах. Зокрема, у наявності на території України великих ареалів, складених техніко-типологічно-близькими стоянками, у факті тривалого існування таких ареалів у часі і т. д. Можна припускати, що великі угруповання населення часу середнього палеоліту (наприклад, двобічні чи левалуа-мустьєрські індустрії) були залишені генетично спорідненими популяціями. До речі, спорідненість населення великих територій підтверджується і останніми дослідженнями мітохондріальної ДНК неандертальців. Математична популяційна модель свідчить про велику ймовірність тривалого співіснування генетично неспорідненого населення в межах невеликих ареалів. І це також знаходить аналогії у факті черезполосного положення індустрій різних типів у межах окремих, навіть територіально невеличких, регіонів.

У цілому ж для території України часу нижнього і середнього палеоліту вимальовується калейдоскопічна картина порівняно короткочасних заселень, запустінь і повторних заселень окремих ареалів, причому людністю, не обов'язково генетично спорідненою. Для часу нижнього і середнього палеоліту немає підстав говорити про постійну освоєність переважної частини території країни. Йдеться про більш або менш протяжну у часі *присутність* населення.

Історичні зв'язки з сусідніми територіями

Якими ж були основні напрямки зв'язків первісного населення території сучасної України і суміжних регіонів у середньому палеоліті?

Поки що не вдається простежити конкретну історію руху невеликих гуртів населення, яке лишило по собі конкретні стоянки чи групи подібних стоянок. У цьому немає нічого дивного: відтворити детальні рухи окремих народів часто не вдається навіть для історич-

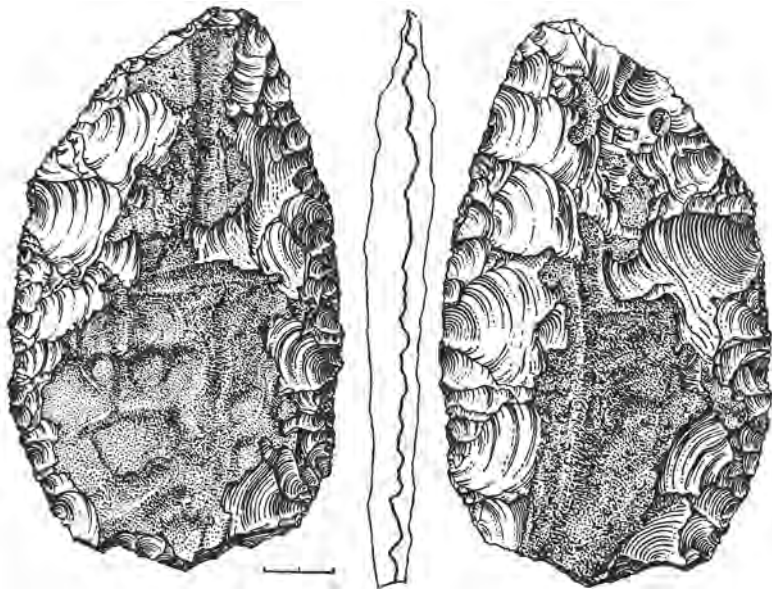
ного часу — що вже говорити про часи *доісторичні*. Інша справа — великі територіальні угруповання палеолітичних пам'яток. Якщо існували значні географічні ареали з подібними між собою стоянками — можна припускати, що в межах таких ареалів відбувалися рухи спорідненого між собою населення.

Отже, питання в тому, чи існували такі ареали. Їх реальність наразі визнається всіма палеолітознавцями. Звичайно, як і в будь-якому іншому питанні, не існує узгодженості думок. Навіть назви для таких територіальних ареалів використовуються різні, як-от: «культурна зона», «область», «ареал», «лінія розвитку» і т. ін. Але, зрозуміло, не в назвах справа, справа — у суті. А по суті — великі ареали стоянок з подібним інвентарем та технологіями — це об'єктивна реальність середньопалеолітичного світу.

У Східній Європі розрізняють дві великі «області» або «зони». Одна з них, південно-кавказько-причорноморська, тягнеться до Кавказу і східного узбережжя Чорного моря. Для неї характерні стоянки зі знаряддями на сколах та численними зубчастими виробами. Друга — розташована північніше і займає практично всю територію східноєвропейської рівнини. Тут переважають пам'ятки із численними двобічними виробами. Якщо залучити дані не тільки зі Східної Європи, виявляється не менш цікава картина. Так, весь середземноморський південь Європи, Близький Схід та Кавказ — це «засилля» пам'яток із знаряддями на сколах, лише поодинокими двобічними виробами і численними зубчастими знаряддями. А ось на півночі — в Центральній і Східній Європі — картина цілком інша: тут найчастіше трапляються стоянки з двобічними знаряддями.

Можна зробити висновок: в середньопалеолітичний час основні зв'язки між населенням об'єднували Центральну і Східну Європу, а український палеоліт розвивався за логікою європейського.

Однак, що саме стоїть за цими великими територіальними угрупованнями — достеменно невідомо. Чимало наукових списів було і ще, напевно, буде зламано в баталіях довкола цього питання. Що є причиною подібності стоянок у цих ареалах? Найбільш імовірною причиною вважають генетичну спорідненість населення.

Одне з типових двобічних знарядь середнього палеоліту. Цілком можливо, що традиція виготовлення таких виробів має центральноєвропейські корені

Можна припускати, що взаємний обмін новими ідеями і населенням у західному і південному напрямках домінував протягом усього середнього палеоліту. Імовірно, можна говорити і про певні лінії спадкоємності та наступності в культурному розвитку цих областей. Ось, наприклад, щодо українських пам'яток із двобічними знаряддями висловлюються припущення про західне походження. У різних гіпотезах різняться лише деталі, конкретні шляхи проникнення на територію сучасної України. А ось предки мешканців т. зв. левалуа-мустьєрських стоянок, які не виготовляли двобічних знарядь, — потрапили сюди безпосередньо з півдня Європи, або з того ж півдня, але опосередковано, через територію Центральної Європи. В цілому ж, в археологічних інтерпретаціях переважає думка про західний напрямок заселення території України.

Різновиди проявів українського середнього палеоліту

На думку автора, в середньому палеоліті України можна розрізнити 4-5 угруповань, т. зв. *технокомплексів*, що об'єднують індустрійні традиції та індустрії, схожі за специфікою набору знарядь і технологією їх виготовлення. Якщо взяти до уваги дані комп'ютерного моделювання популяційного процесу, є підстави думати: ці великі угруповання індустрій певною мірою відображають генетичні зв'язки давнього населення. Але надійнішим підґрунтям для реконструкції імовірних зв'язків між нашими предками є ще більш дрібні угруповання схожих між собою стоянок. Саме такі, невеличкі за ареалом поширення і обмежені в часі колективи, є реальним слідом життєдіяльності конкретних общин. Проте відтворення настільки детальної історії заселення «палеолітичної України» наразі залишається неможливим, це завдання для майбутніх дослідників.

МІЛЬЙОН РОКІВ ПЕРЕБУВАННЯ ГОМІНІД В УКРАЇНІ: НАЙВАЖЛИВІШІ СТОЯНКИ НИЖНЬОГО І СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

Загальна характеристика стоянок, умов їх збереженості, поширення

Нижня вікова межа знахідок нижнього палеоліту України належить часовому проміжку 950–750 тис. років тому, верхня проводиться на рівні ~450/300 тис. років тому. Незважаючи на значну тривалість періоду, пам'яток нижнього палеоліту на території України відомо вкрай мало. Цьому є два пояснення: *тафономічні причини* (тобто погана збереженість стоянок) або слабка заселеність території країни в цей час. Безсумнівно, значна кількість стоянок була знищена різноманітними природними процесами, починаючи з моменту їхнього існування. До того ж чимало пам'яток дотепер лишаються невідомими, і на їх відкриття слід очікувати в майбутньому.

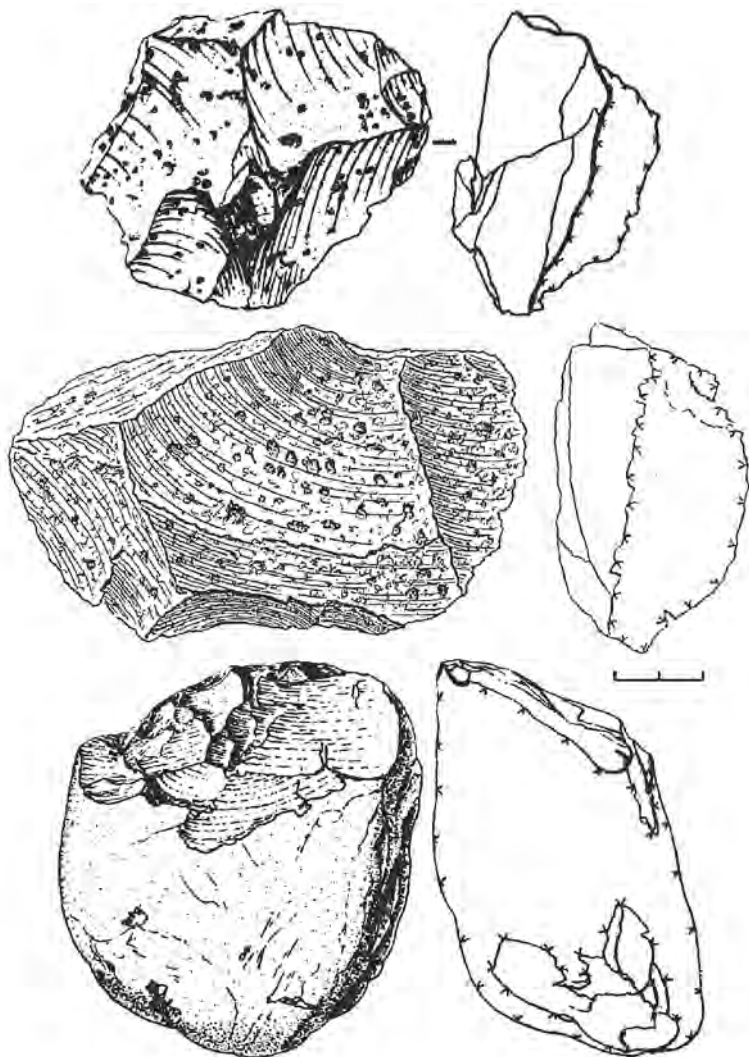
Однак неможливо пояснити різницю в чисельності давніших і молодших пам'яток лише тафономічними причинами. Зверніть увагу: для всього періоду ~900 тис. і ~300 тис. років тому на Україні відомо лише п'ять-шість пам'яток (Королеве — культурно-хроно-

логічні комплекси (КХК) V-с, VI, VII і VIII у Закарпатті, Меджибіж у Хмельницькій обл. і, можливо, Кодак у Надпоріжжі). А вже 300 — 130 тис. років тому число стоянок сягає восьми-дев'яти. Отже, для відрізка часу майже вчетверо меншого за тривалістю відомо в півтора рази більше пам'яток.

Що ближче до нас, тим виразнішими стають цифри. Для останнього міжльодовиків'я та початку останнього зледеніння (період у 60 тисячоліть 127—70 тис. років тому) відомо вже до 24 пам'яток. А це майже в 30 разів перевершує показник нижньопалеолітичних пам'яток на одиницю часу. Отже, є підстави вважати, що чисельність знахідок різних хронологічних відрізків відображає також і щільність проживання людей на території України. Населення було вкрай мало в нижньому палеоліті, а надалі його чисельність неухильно зростала.

Найважливішим нижньопалеолітичним місцезнаходженням України є Королеве в Закарпатті, чотири найдавніші культурно-хронологічні комплекси якого (VIII, VII, VI, V-с) відносяться до нижнього палеоліту. Хронологічні рамки існування цих комплексів визначаються близько 1 млн років тому (VIII комплекс) і близько 790—660 тис. років тому (V-с комплекс). Зверніть увагу: коли говоримо про Королеве, йдеться не про окремі шари (тобто моменти заселення, стоянки), а про культурно-хронологічні комплекси. Що ж це таке? Справа в тому, що Королеве — скупчення численних невеличких стоянок поблизу давнього вулкану. Більшість з них було зруйновано в давнину. Основним матеріалом для зрарядь слугувала місцева вулканічна порода — андезит. Дослідникам вдалося підмітити закономірність: чим давнішими є вироби з андезиту, тим більше — і більших за розмірами — тріщинок та виїмок вкриває їхню поверхню. За ступенем збереженості андезитові вироби були розбиті на кілька груп. Далі вдалося встановити найімовірніший вік кожної з них. Врешті-решт, можемо говорити про вік виробів (у межах кількох десятків тисячоліть), але визначити конкретно, який виріб до якої стоянки належить, і досі неможливо. Вироби одного культурно-хронологічного комплексу, отже, можуть об'єднувати

Королеве I, Закарпаття. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VIII (нижній палеоліт, близько 1 млн років тому)

рештки кількох стоянок, а можуть належати і до однієї — тому вживається термін «культурно-хронологічний» комплекс. Тільки на Королевому давні вироби знаходять у стратиграфічному заляганні — в 12-метровій товщі суглинків і ґрунтів. На Закарпатті подібні нижньопалеолітичні матеріали виявлені також у поверхневих шарах ґрунтів біля сіл Рокосове і Малий Раковець.

Наступні за віком, але вже поодинокі, не такі численні як в Королевому, знахідки кам'яних виробів відкриті у відкладах давнього річища лівої притоки П.Бугу біля Меджибожу в Хмельницькій області. Ці знахідки належать до теплого міндель-риського міжльодовиків'я, близько 430–300 тис. років тому. В басейні Дністра відомі й інші місцезнаходження з матеріалами архаїчного вигляду. Зокрема, часто згадують про знахідки кам'яних виробів у сучасному алювії Дністра поблизу Лука-Врублівецької. До часу існування Меджибожу — міндель-рису — можливо, слід відносити і місцезнаходження Кодак на Дніпрі. На жаль, більшість найдавніших стоянок було зруйновано, окремі знаряддя чи навіть великі колекції виробів знаходяться нині практично на поверхні. В такому випадку безпосередніми вказівками на вік виробів є сам вигляд знарядь, особливості застосованої технології виготовлення — т. зв. *техніко-морфологічні* риси кам'яного інвентаря. Додатковою вказівкою слугують умови відкриття таких знахідок. Зокрема, найдавніші і найархаїчніші на вигляд вироби часто пов'язані з поверхнею давніх річкових і морських терас, які — за даними геології — належать до часу нижнього палеоліту. Серед таких місцезнаходжень: Ечки-Даг і Гаспра в Криму, Непоротове VI, Бабин I, Буківна IV на Дністрі.

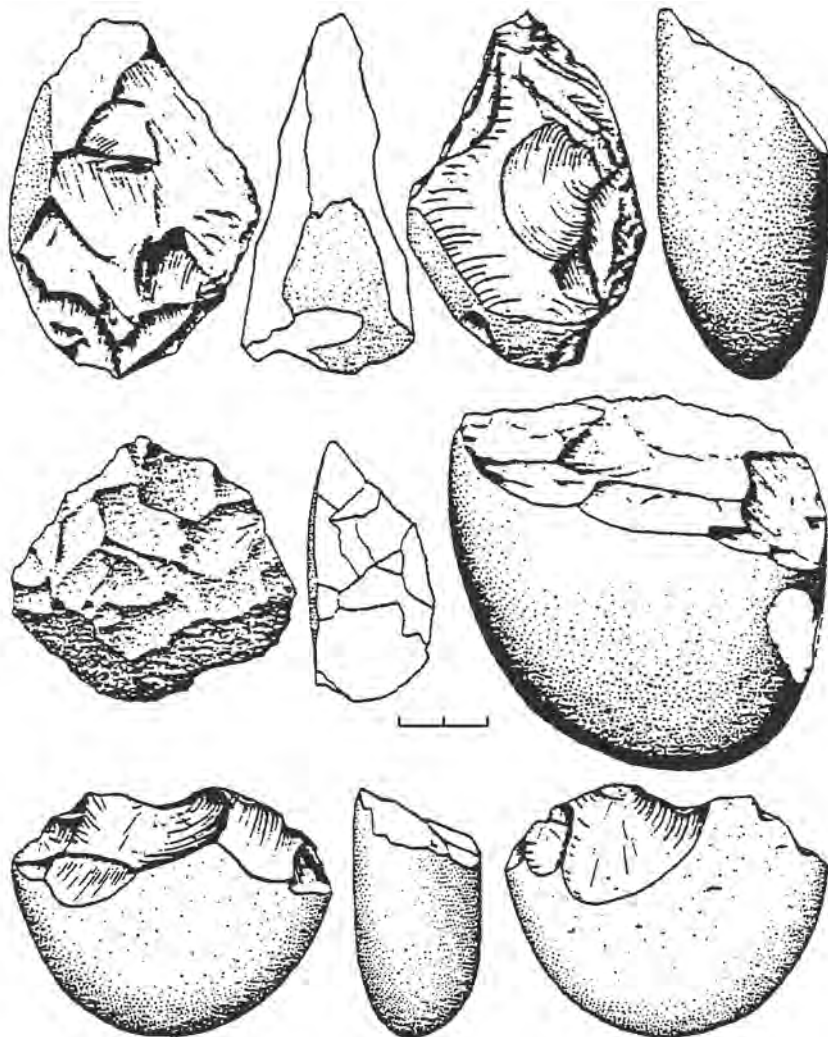
Чопер з Рокосового на Закарпатті. Найдавніші знаряддя праці виготовлялися здебільшого з окатаних річкових гальок, які підбирали по берегах річок і поточків

До речі, ви, напевно, вже звернули увагу на якісь не дуже милозвучні назви палеолітичних стоянок. Щойно була згадана Буківна IV, а раніше йшлося про Пролом II: IV чи іншу подібну. І таких змішаних зі слів та цифр назв — більшість. Це пояснюється тим, що у вітчизняній археології здавна існує традиція: називати стоянку по імені найближчого населеного пункту або урочища. Якщо ж стоянок біля цього населеного пункту кілька, то кожна отримує свій порядковий номер. Але ж стоянки можуть бути багаточисельними, тобто певне місце заселялося не раз, і часу між цими заселеннями іноді минало багато. Зрозуміло, що треба нумерувати кожний шар, — як же потім розбиратися в них? Отже, побачивши, скажімо, назву Пролом II: IV, ви тепер знаєте: це стоянка біля села Пролом, друга з кількох тут відкритих, багаточисельна, і в даному випадку йдеться про один із досить давніх епізодів заселення — четвертий (адже нумерація цих заселень (або культурних шарів) зазвичай ведеться зверху — вниз, від поверхні — вглиб). Іноді ж поселення називають на честь видатних дослідників. Прикладом може бути стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського (ГАО), або Заскельна VI (Колосовська), яка отримала ім'я свого невтомного дослідника — Ю. Г. Колосова.

Та знову повернемося до нижнього палеоліту. Якщо подивитися на карту, буде чітко видно, що місцезнаходження цього часу пов'язуються з гірськими масивами Карпат (до яких територіально прилягає басейн Дністра) і Криму. Географічно ці регіони тяжіють до Центральної Європи і півночі Великого Середземномор'я. Знахідки нижньопалеолітичних пам'яток поза цими областями поки невідомі. Зазначимо, що на території України також досі не відомі печерні пам'ятки цього часу, а наявні місцезнаходження пов'язані головним чином із річками. В інших країнах простежується така сама закономірність в розташуванні найдавніших стоянок, хоча там досить багато стоянок і в печерах. Проте чи слід робити висновки, що найдавніші мешканці території України оминали печери і не хотіли в них оселятися? Швидше за все, поселення нижнього палеоліту в печерах Карпат і Криму ще просто не знайдені і досі чекають на свого відкривача.

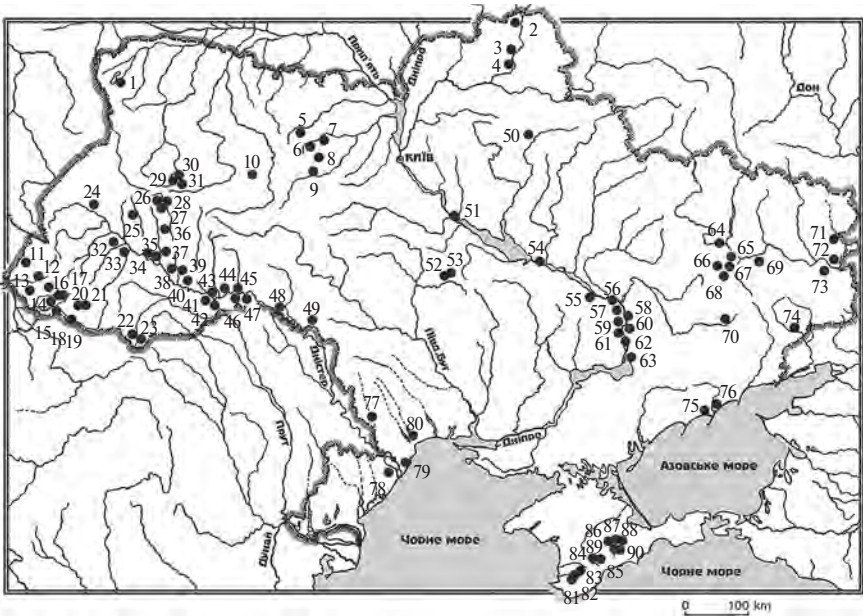
Приклади архаїчної техніки виготовлення знарядь на гальках із кримського місцезнаходження Гаспра

Існує певна залежність між виглядом кам'яних виробів і віком пам'ятки. Пригадайте, найдавніші знаряддя виготовлялися з гальки. Пізніше у пригоді стали великі фрагменти сировини, а ще пізніше — відщепи. Найдавніші за способом виготовлення знаряддя знайдені у Криму: це типові чопери та чопінги на гальці, які важко відрізнити від найдавніших виробів — олдувайських — стоянок, відомих у Африці. Водночас зміни форми знарядь найкраще ілюструються матеріалами Королевого, де більш ранні комплекси представлені виробами на гальках, а пізніші обов'язково містять рубила. У цілому ж, у нижньому палеоліті розрізняються стоянки з великою кількістю знарядь на гальці (Королеве VIII культурно-хронологічний комплекс, Гаспра), проторубилами (тобто дуже грубими рубилами) та власне рубилами (Королеве VII–VI культурно-хронологічні комплекси, можливо, Непоротеве VI), і стоянки зі знаряддями на сколах (Меджибіж, Лука Врублівецька).

Середньопалеолітичні пам'ятки датуються приблизно 450/300 — 50/30 тис. років тому. Технологічно тогочасні індустрії характеризуються різними прийомами розщеплення сировини, яку розбивали на окремі сколи — заготовки для наступних знарядь. Характерним є використання левалуазьської техніки, про яку ми вже згадували раніше. У середньопалеолітичний час широко виготовлялися двобічні вироби, біфаси: як з окремих фрагментів сировини, так і на сколах. Набори знарядь цього часу характеризуються великим числом різних типів скребел, ножів і гостроконечників. Рубила характерніші для раннього етапу середнього палеоліту.

Пам'ятки середнього палеоліту, особливо другої його половини, численні на території України. Наразі відомо близько 350 стоянок та місцезнаходжень із представницькими поверхневими зборами, і знахідок окремих предметів. Їхня наукова цінність дуже нерівнозначна. Знахідки стратифікованих пам'яток з багатими колекціями крем'яних виробів, фауністичними й антропологічними залишками переважно належать до території Криму. І, звичайно ж, цінні відомості надає Подністров'я, Поділля, Закарпаття і Донбас.

Середньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження:

- 1 — Верхів'я Прип'яті; 2 — Горіховий Лог, Язві, Підболоття; 3 — Довгий Рів; 4 — Чулатове III, Комарня, Араповичі; 5 — Тоцильниця; 6 — Ємилівка I; 7 — Рихта; 8 — Городище II, Городенка; 9 — Житомирська; 10 — Жорнів; 11 — Оноківці, Радванка I, II, Замкова гора; 12 — Мукачеве, Чернецька Гора, Тупча I-III; 13 — Заставне II, Берегове III; 14 — Ільниця; 15 — Виноградів; 16 — Малий Раковець; 17 — Рокосове; 18 — Королеве I, II; Пleshка I, II; Чорна I, II, IV, VIII-X; 19 — Шаян II; 20 — Хуст; 21 — Становці; 22 — Діброва, Солотвин I, II; 23 — Біла Церква; 24 — Прийма I; 25 — Бережани V; 26 — Великий Глибок I-III, V; 27 — Ігровця I, Малашівці, Глядки; 28 — Пронятин, Тернопіль I, II; 29 — Старий Вишневець; 30 — Ванжулів I-III; 31 — Буглів V-VIII; 32 — Колодіїв; 33 — Сзуплів; 34 — Касперівці VII, Лисичники II, Печерна; 35 — Касперівці I, VI; 36 — Долина, Підгайчики; 37 — Більче-Золоте; 38 — Михалків I, II; 39 — Пилипче VII, XIV, Худківці I; 40 — Пилипче XI, Устя III; 41 — Кетроси, Стінка I, 3, 4, Калинівка, Осипка, Атаки I; 42 — Кишлякський Яр; 43 — Сокіла I; 44 — Лука Врублівецька; 45 — Стара Ушиця; 46 — Молодова I, V, Бабин I, III, VII; 47 — Кормань IV, Оселівка; 48 — Суботівка; 49 — Жолубець; 50 — Мухомець; 51 — Канів; 52 — Трояново, Коробчино; 53 — Андріївка I, 3, 4, 8; 54 — Кременчук; 55 — Романкове; 56 — Гирло Самари; 57 — Лоцманська Кам'янка, Кодак I, II; 58 — Ненаситець I, IV, Ременово; 59 — Скубова Балка, Майорка IV, Тягінка I-III, Микільське I-III, Військове, Вовніє; 60 — Орел; 61 — Крулик, Федорівка, Острів Таволжаній; 62 — Вільнянка I, IV-VI; 63 — Балки I-VII, Узвіз; 64 — Ізюм; 65 — Корнів Яр; 66 — Дружківка; 67 — Білокузьминівка; 68 — Курдюмівка, Озернівка; 69 — Званівка; 70 — Антонівка; 71 — Чугинка; 72 — Деркул; 73 — Червоний Яр; 74 — Амвросіївка; 75 — Самсонове, Новоазовське, Обрив; 76 — Седове; 77 — Бляжівка; 78 — Білгород-Дністровський; 79 — Барабові III; 80 — Іллінка; 81 — Старосілля, Холодна Балка, Улакли; 82 — Шайтан-Коба I, IV, стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського, Тав-Бодрак I, II; 83 — Кабазі I-V, Va; 84 — Чокурна I, II; 85 — Кітк-Коба, Вовчий Грот; 86 — Сарі-Кая I-IV, Карабай; 87 — Заскельна I-IX, Ак-Кая I-V; 88 — Альошин Грот, Червона Б

Королеве I, Закарпаття.
Видовжені двобічні листоподібні
вістря з культурно-хронологічного
комплексу V-а
(близько 200 тис. років тому)

Багато регіонів країни дотепер представлені головним чином поверхневими місцезнаходженнями, позбавленими стратиграфічного контексту. Яскравим прикладом може бути Надпоріжжя, де здавна відомі численні, але, на жаль, повторно відкладені знахідки середньопалеолітичного вигляду. Цей регіон, за багатьма ознаками, був добре освоєний неандертальцями, однак добре збережених пам'яток тут немає.

Білими плямами на карті пам'яток середнього палеоліту залишаються басейн Південного Бугу, Середнє Подніпров'я, недостатньо вивчена щодо цього північ України. Однак щодо цих регіонів у останні десятиліття отримані нові дані. З'явилися перші повідомлення про наявність середньопалеолітичних місцезнаходжень у межиріччі південного Бугу і Дніпра (пошукові роботи П. І. Озерова та В. М. Степанчука), розпочаті роботи в долині Сули (Ю. В. Кухарчук). Важливими вказівками на присутність на місцевості Полісся стоянок неандертальців є знахідки В. К. Пясецького та Г. В. Охріменка.

Для вітчизняного палеолітознавства традиційним є територіальне впорядкування пам'яток. Розрізняються наступні територіальні групи середньопалеолітичних знахідок: I — закарпатська, II — поліська, III — дністровська, IV — дніпровська, V — донецька, VI — причорноморсько-приазовська, VII — кримська. Звичайно, не слід вважати ці групи окремими територіями, на зразок «кримсь-

ких», «поліських» чи «донецьких» неандертальських регіонів із жорсткими кордонами та регіональним керівництвом.

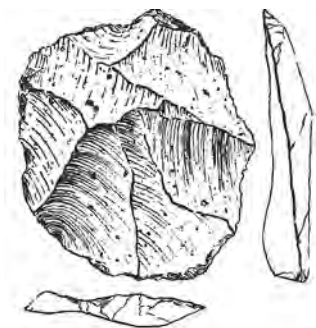
Розрізнення кількох територіальних угруповань добре висвітлює міру вивчення різних регіонів країни. Крім того, цей підрозділ враховує ландшафтні особливості досліджуваних регіонів: рівнини з басейнами великих річок (територіальні групи II–VI) та гори чи пегр'я (групи I, VII).

Переважає більшість відомих стоянок на рівнині тяжіє до долин великих річок або пов'язана з морськими узбережжями Азовського і Чорного морів. Природні географічні межі — найбільші водні артерії чи гірські хребти — відігравали важливу роль в освоєнні нових територій. Слід підкреслити, що великі річки були не тільки кордонами, що поділяли, але й магістральними напрямками розселення давніх спільнот.

Територіальні групи середньопалеолітичних знахідок

Закарпатська територіальна група

Завдяки роботам В. М. Гладиліна, П. П. Сиви, М. К. Анісюткіна та ін. дослідників, зараз у регіоні відомо близько 40 середньопалеолітичних місцезнаходжень, частина з яких археологами вже досліджена. До найцікавіших слід віднести вже не раз згадуване Королеве I, але цього разу пізніші його матеріали, Чорну X, а також Малий Раковець IV, які наразі досліджує С. М. Рижов. У Закарпатті представлені кілька типів індустрій:

Королеве I, Закарпаття.
Знаряддя на левалуазському сколі
з культурно-хронологічного
комплексу IV-а
(115–127 тис. років тому)

левалуазька (Королеве I: IV-а, IV, III, II), можливо, мікокська, тобто з двобічними ножами та скреблами (Королеве I: IIа) і зубчаста (Королеве I: I, Черна X та ін.). Набори знарядь найбільш ранніх середньопалеолітичних пам'яток (Королеве I: V-б, V-а, V) мають чимало архаїчних рис: тут представлені чопери, колуни та ін. Цікаво, що в той же час мешканці цих стоянок були добре обізнані з левалуазькою технікою. Дуже незвичними для початку середнього палеоліту є видовжені двобічні листоподібні вістря, майстерністю і досконалістю виготовлення яких могли б пишатися і майстри верхнього палеоліту. Такі вироби (наразі невідомо, були це наконечники чи кинджали) були знайдені в Королевому I: V-б та V-а.

Поліська територіальна група

Вид на стоянку Рихта, Полісся

Середньопалеолітичні місцезнаходження Українського Полісся порівняно нечисленні (приблизно 25) і, здебільшого, дуже бідні та надають мало інформації. Справа в тому, що територія Полісся під час зледеніння раз у раз опинялася в перигляційній зоні тундри, із притаманними їй багаторічною мерзлотою,

сильними морозами, значними перепадами температур. А під час дніпровського зледеніння (близько 190–130 тис. років тому) Полісся взагалі опинилося під потужним шаром льодовика. Всі ці природні катаклізми обумовили погану збереженість відомих у регіоні місцезнаходжень. Стоянки, як правило, зруйновані, їхні матеріали дуже давно лежать не там, де їх лишили давні жителі, кам'яні вироби значно пошкоджені, а рештки фауни взагалі не збереглися. Однак навіть таких даних достатньо для того, щоб зробити висновок про побутування тут трьох різних типів індустрій: мікокської (Житомирська, Рихта, Горіховий Лог, Довгий Яр), зубчастої (Чулатове III, Точильниця і левалуа-мустьєрської (Жорнів).

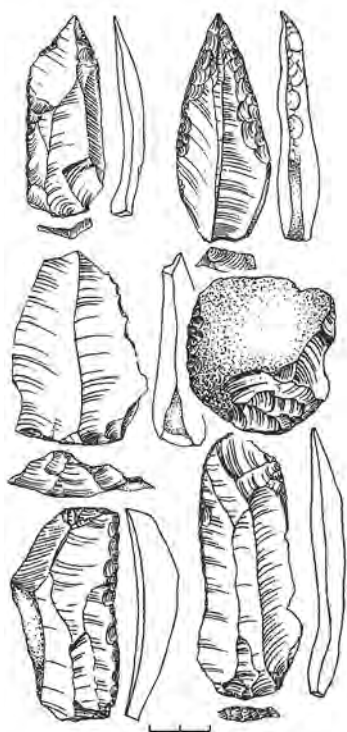

Дністровська територіальна група

У Нижньому Подністров'ї пам'ятки нечисленні і представлені лише поодинокими виразними або перевідкладеними знахідками на поверхні з Біляєвки, Жолубця, Білгорода-Дністровського та деяких ін. пунктів, за якими важко робити висновки. Також не дуже типовими є, імовірно, мустьєрські вироби, знайдені в печері Іллінка на Одещині. «Золотий фонд» регіону складають пам'ятки середньої течії Дністра. Тут, завдяки багаторічним плідним роботам О. П. Черниша, М. К. Анісюткіна, О. С. Ситника та інших, виявлено понад сто місцезнаходжень і пунктів. Досі ми не раз згадували дністровські стоянки, адже саме тут вперше були знайдені рештки неандертальських жител, розтирачі рослинної їжі (корінців та зерен), виразні знаряддя з кістки, імовірні мистецькі об'єкти. В регіоні різко переважають левалуа-мустьєрські індустрії: Молодова I, Молодова V, Кетроси, Пронятин, Тернопіль I, Ігровиця I, Єзупіль I: III, Бережани V.

Своєрідними є пам'ятки з численими зубчастими знаряддями та листоподібними біфасами (Стінка 1, 2, 4, Осипка, Шипот 2 — нижня стоянка й ін.). Натомість стоянки з двобічними знаряддями поодинокі (Єзупіль I: II, можливо, Колодіїв, Пилипче IX). Вирізняється пластинчаста індустрія Бугліва V: II. Найбільш ранні пам'ятки (Великий Глибочок I: III і Буглів V: I) почасти знаходять аналогії в ма-

Єзупіль, Волино-Поділля.
Крем'яні вироби із шару III
(117–125 тис. років тому)

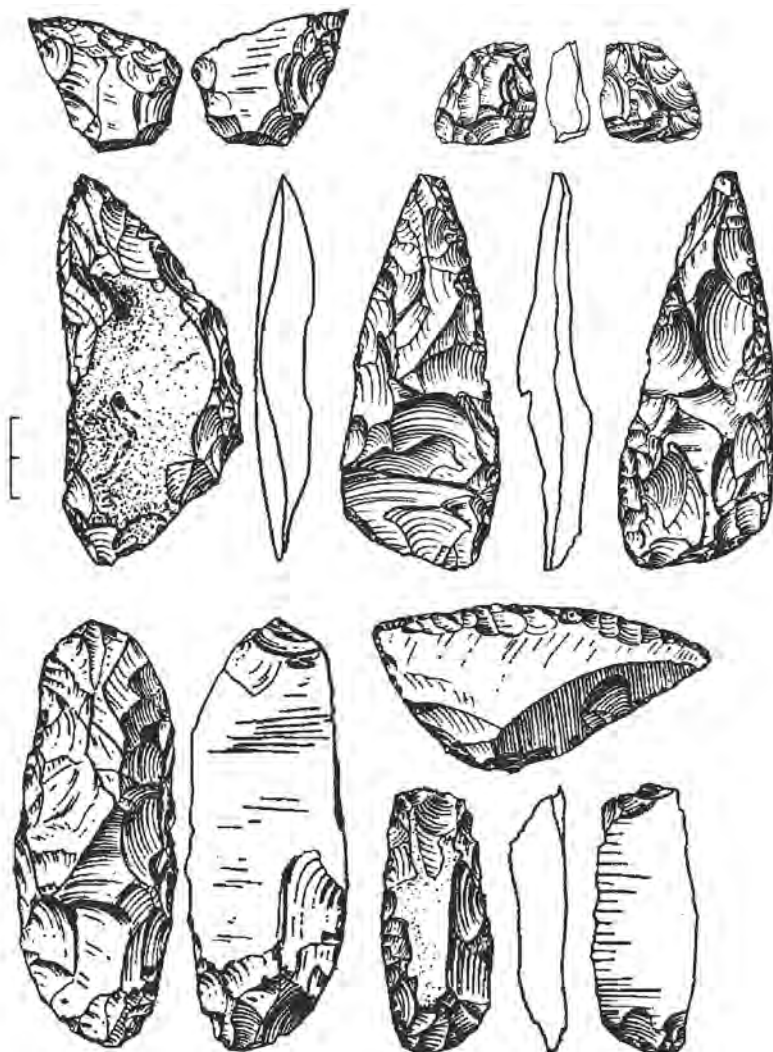
теріалах Королєвого I.

Дніпровська територіальна група

Завдяки роботам А. В. Добровольського, Т. Т. Теслі, В. М. Даниленка, О. В. Бодянського та інших дослідників у басейні Дніпра наразі відомо близько 60 місцезнаходжень. І все ж, середній палеоліт регіону недостатньо вивчений. Причини тут різні. Деякі пам'ятки досліджувалися в 1930-х роках (у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу), а матеріали були втрачені під час воєнного лихоліття. Дослідження інших пам'яток проводилися на недостатньо високому рівні. Велику кількість пам'яток зруйновано водами штучних водосховищ, цей процес продовжується і досі. Більшість колекцій була зібрана саме в момент активної руйнації стоянок. Найважливішими для характеристики середнього палеоліту регіону є матеріали Кодака I, Орла, Скубової Балки, Ненаситця (Василівки) I, охарактеризовані у підсумковій праці С. В. Смирнова. Регіон надає безсумнівні свідчення побутування щонайменше двох типів індустрій: левалюазької (Скубова Балка, Ненасиць I) і мікокської (Орел, Балки, Узвіз та ін.). Не виключена наявність тут і пам'яток із зубчастими індустріями (Круглик, Муховець), що, однак, вимагає додаткових доказів. Територіально до басейну Дніпра тяжіє група місцезнаходжень на р. Велика Вись (ліва притока Південного Бугу).

Донецька територіальна група

Група пам'яток, розташованих у межах річки Дніпра і Дону, представлена місцезнаходженнями, що пов'язані з притоками басейну Дніпра, Сіверського Дінця і невеликих річок, які сьогодні впадають в Азовське море. До перших належать Антонівка, Олександрівка. До других — Курдюмівка, Озерянівка I і III, Біла Гора, Званівка, Дружківка, Черкаське. Третя група представлена невиразними знахідками у басейні р. Кринка і р. Грузький Єланчик: Новокалинівка, Білоярівка, Успенка й ін. У регіоні, за даними В. М. Гладиліна, О. В. Колесника та інших дослідників, практично не відомі пам'ятки з добре збереженим культурним шаром. Культурні рештки,

Кам'яні вироби зі стоянки Антонівка II на Донеччині
(близько 50–70 тис. років тому)

як правило, перевідкладені. У регіоні побутувало кілька типів індустрій: мікоксська (стоянки Антонівка I і II, Озерянівка I, III, Дружківка, Червоний Яр, Черкаське та ін.), левалуа-мустьєрська (Курдюмівка: удайський комплекс), особлива тим, що основною заготовкою був не відщеп, а пластина. Virізняють також деякі комплекси знахідок із Білокузьминівки — за рахунок великої кількості верхньопалеолітичних знарядь. Своєрідним явищем є пам'ятки з кварцитовими індустріями (Деркул, Чугинка й ін.). Тільки в цьому регіоні України кварцит широко використовувався для виготовлення кам'яних знарядь.

Приазовська територіальна група

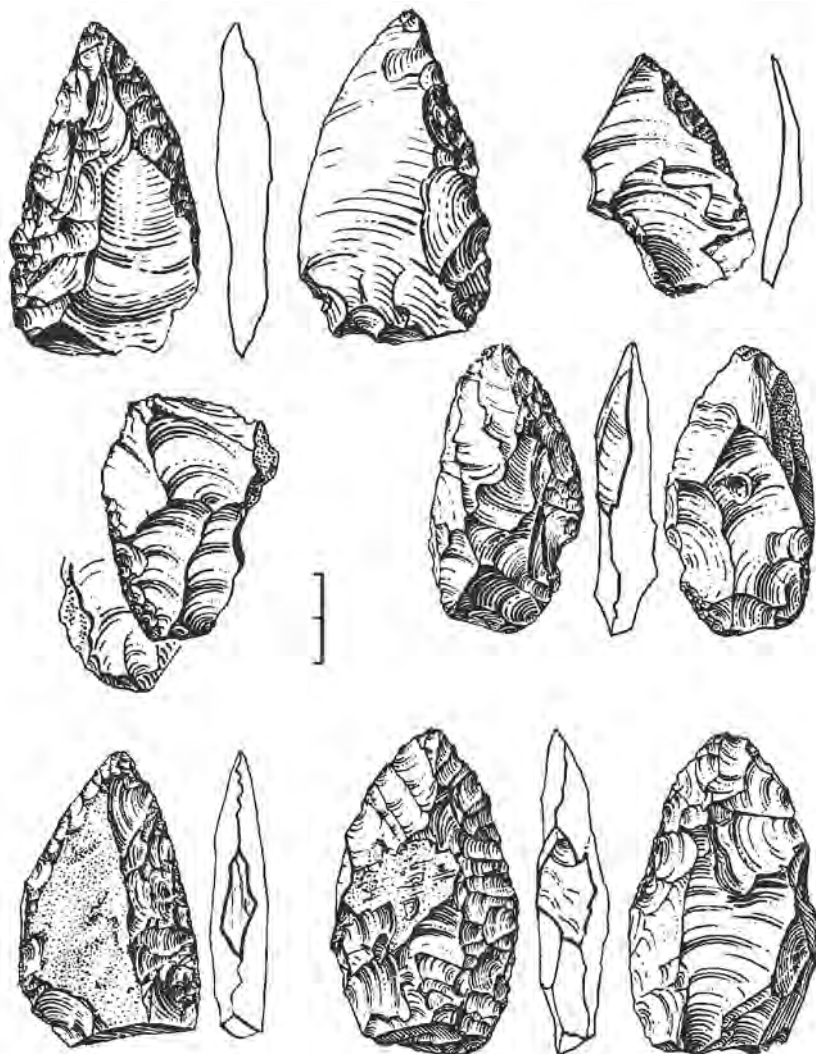
Складена нечисленними місцезнаходженнями з поодинокими знахідками на узбережжі Азовського моря: Самсонове, Безіменне, Новоазовськ та ін. Найімовірніше, що всі вони пов'язані з місцезнаходженнями, які нині опинилися під водами Азовського моря.

Кримська територіальна група

Регіон має найтривалішу історію дослідження: перші середньопалеолітичні знахідки були виявлені тут в останній чверті XIX століття. Серед дослідників: К. С. Мережковський, Г. А. Бонч-Осмоловський, М. Л. Ернст, С. М. Бібіков, М. О. Бадер, О. О. Формозов, Ю. Г. Колосов, О. О. Щепинський, В. М. Степанчук, В. П. Чабай та ін. Нині кількість середньопалеолітичних пам'яток півострова перевищує 100 пунктів, і більше 30 з них — багатошарові стратифіковані пам'ятки з багатьма палеонтологічними, а часто й антропологічними рештками. Стоянки півострова відносяться до двох умовних географічних підгруп: східної, пов'язаної з річками басейну Азовського моря, які у часи регресії ставали притоками пра-Дону, і південно-західної, пам'ятки якої розта-

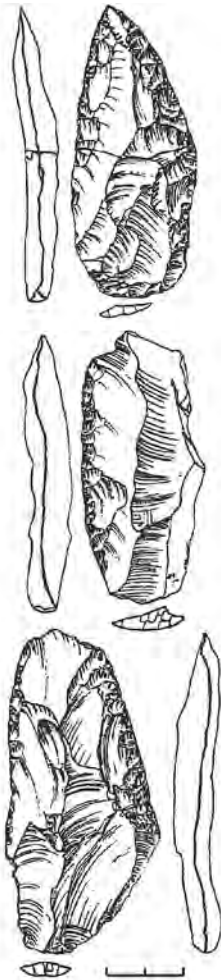

Ці великі кістки мамонта, знайдені в 1920-х рр. на стоянці Чокурча в Криму, швидше за все використовувалися як будівельний матеріал

Приклад мікокської індустрії Криму. Кам'яні знаряддя із II шару стоянки Заскельна VI (Колосовська) (близько 30 тис. років тому)

Приклад левалуа-мустьєрської індустрії Криму.
Кам'яні знаряддя із II шару стоянки Кабазі II (близько 50–30 тис. років тому)

шовані на річках чорноморського стоку. До числа найважливіших стоянок східної підгрупи належать: Заскельна V і Заскельна VI (Колосовська), Кіік-Коба, Пролом I і Пролом II, Бурган-Кая III, Чокурча I, Альошин Грот, Карабі-Тамчин, Сари-Кая, Червона Балка, Заскельна IX, Вовчий Грот. У південно-західній підгрупі важливими є Старосілля, Кабазі II, Кабазі V, Бахчисарайська, стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського (ГАБО), Шайтан-Коба I, Шайтан-Коба IV, Холодна Балка, Чокурча II та ін. За особливостями наборів знарядь та застосованих технологій розрізняють: левалуа-мустьє та індустрії з біфасами, що належать до мікоку. Останні представлені кількома різновидами: аккайською, кіік-кобинською і старосільською. Особливе явище становлять пам'ятки, схожі з нижнім (VI) шаром Кіік-Коби. Ймовірно, рис-вюрмський або фінально-рисський (можливо, близько 150–115 тис. років тому) вік мають матеріали Заскельної IX, нижній шар та місцезнаходжень на р. Бодрак (шари I–III).

Пам'ятки середнього палеоліту нерівномірно розміщені на території країни. Найбагатші регіони — Крим та Подністрів'я. Численними є місцезнаходження Закарпаття, Серед-

нього Подніпров'я, Донбасу. Лише поодинокими пам'ятками вирізняється межиріччя Дністра–Дніпра та північний схід України. Неоднаковими є і тафономічні характеристики знахідок, найкраще збережені стоянки зосереджені на території Криму.

Наявність добре збережених пам'яток, розкопаних на великій площі, інформація про особливості поширення решток, свідчення конструктивної діяльності неандертальців, забезпеченість багатьох пам'яток палеозоологічними та іншими даними, що мають біостратиграфічне і палеоекологічне значення, наявність стоянок із рештками самих неандертальців, багаті колекції кам'яних виробів, кістяних знарядь тощо — все це разом становить добру базу джерел для реконструкцій перебігу подій у середньому палеоліті України.

ЛЮДИНА І КАМІНЬ: У КАМ'ЯНОМУ ВІЦІ БЕЗ КАМ'ЯНОГО ЗНАРЯДДЯ НЕ ВИЖИВЕШІ!

Характеристика основних типів знарядь, сировини та технології їх виготовлення

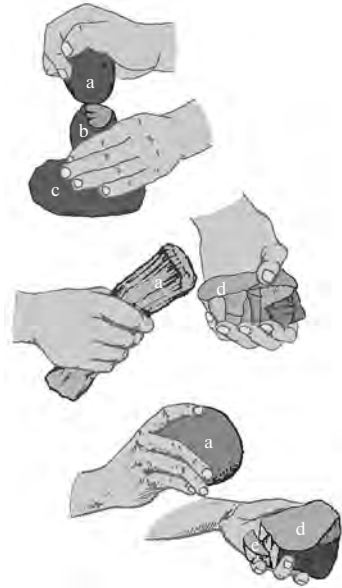
Сучасне життя важко уявити собі без складних технологій, які застосовуються для виробництва різноманітних речей: від серветки до космічних шатлів. Ще важче уявити, що станеться, коли звична сировина, яка використовується для їх виготовлення, раптом виснажиться. А між тим людство стоїть на порозі такого виснаження: запаси надр не безкінечні, і близькі глобальні кризи — не вигадка зі страшною фантазії. Вже сьогодні ми є свідками нового типу воєн — за перерозподіл впливу на нафтоносні та газоносні регіони. Дедалі активніше обговорюється проблема прав на використання запасів питної води, акумульованої у вигляді льодовикових покривів на полюсах планети (йдеться до того, що в майбутньому і це питання буде вирішуватися далеко не мирним шляхом).

Звісно, в часи палеоліту все було не настільки драматично, але залежність від сировини існувала і тоді. Недаремно той період називається кам'яним віком, адже основні знаряддя і озброєння виготовлялися саме із каменю. Звісно, використовувалися й інші матеріали (кістка, дерево, шкіра тощо), але природні якості м'якших та в'язкіших органічних матеріалів не йшли в жодне порівняння

з міцним тривким каменем. Пригадаймо, наприклад, ніж — найуніверсальніше знаряддя, без якого не обійтися нині, не обходилися і 10, і 100, і більше тисяч років тому. А уявіть собі: ви в кам'яному віці — немає під рукою улюбленого швейцарського ножика, але немає і кам'яного! Спробуйте уламком кістки перерізати бодай тоненьку деревинку: чи вийде з того щось путяще? Так само і з дерев'яним знаряддям: із грубої гілки палиця, звичайно, вийде переконлива, але чи допоможе вона вам, скажімо, розділити великий шмат м'яса на два маленькі? Хіба що отримаєте велику гарну відбивну. Отож без перебільшення можна стверджувати, що господарство мешканців території України в нижньому і середньому палеоліті стовідсотково базувалося на використанні каменю — його просто нічим було замінити. До речі, в інших місцях, далеких від наших середніх широт, іноді знаходили його заміники (наприклад, океанські мушлі, або фрагменти розщепленого бамбуку). Але такі екзотичні речі в нижньому та середньому палеоліті України, звичайно, не траплялися.

Які ж типи кам'яної сировини використовували давні жителі нашої країни для повсякденних потреб? Адже не кожен камінь годився для виробництва знарядь. У нижньому і середньому палеоліті ще не вміли шліфувати та розпилювати камінь, отже малоприслужними

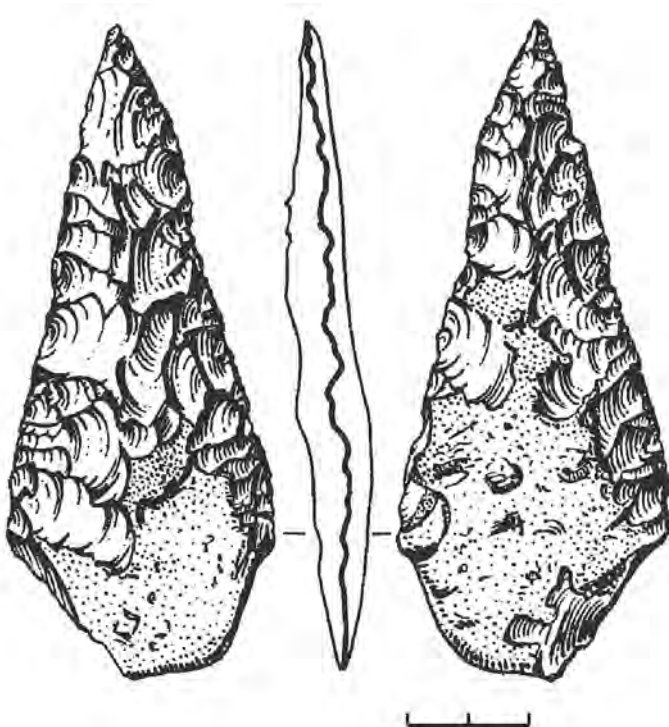

Один із найдавніших прийомів обробки каменю — розколювання. На верхньому малюнку показано спосіб виготовлення знаряддя з гальки; на двох нижніх — розщеплення нуклеусу за допомогою рогового чи кам'яного відбійника:

a — відбійник, b — галька, c — кам'яна наковальня, d — нуклеус, e — відщеп

видавалися для давніх майстрів м'які та в'язкі породи, з яких пізніше, вже в епоху неоліту (близько 7–8 тис. років тому) почали виробляти сокири, тесла і навіть посуд. Натомість застосовувався прийом оббивання, розколювання. Цей прийом можна порівняти з роботою скульптора, який удар за ударом наче «вивільняє» з брили каменю той образ, який хоче створити. Приблизно так діяли і майстри середнього палеоліту: брали уламок породи й обколюючи, оббиваючи його іншим каменем, знімаючи зайве, доводили

Для того, щоби «вивільнити» з шматка кременю таке тонке та велике двобічне знаряддя (біфас), треба бути справжнім майстром. Цей виріб знайдено у III шарі стоянки Заскельна VI (Колосовська) в Криму, його було зроблено 35–38 тис. років тому

Експерименти з виготовлення та використання крем'яних знарядь. Розщеплення нуклеусу роговим відбійником (вгорі), перерізання гілки біфасом (внизу)

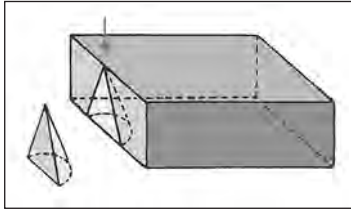

Схема розколювання ізотропної породи:

внаслідок удару (стрілка вгорі) утворюється конусоподібний, раковистий вилам (скол зліва)

виріб до бажаної форми та розмірів. Проте це вже був високий рівень майстерності, який потребував чималих знань і умінь. До того, у нижньому палеоліті, давні люди не ставили перед собою таких складних завдань: треба було отримати гострий край, і це досягалося просто: одним чи кількома ударами по краю гальки чи уламку сировини.

Зверніть увагу: коли ми говоримо про середній палеоліт, йдеться про високий рівень майстерності. Це не перебільшення, в чому легко пересвідчитися: без підготовки, додаткових пояснень і тривалої практики новачок просто не в змозі виготовити двобічне знаряддя на зразок тих, що виготовлялися 30–300 тис. років тому. А ось для того, щоб виготовити виріб, типовий для нижнього палеоліту, надзвичайних умінь не треба, головне — б'ючи, слід постаратися не гепнути собі по пальцях.

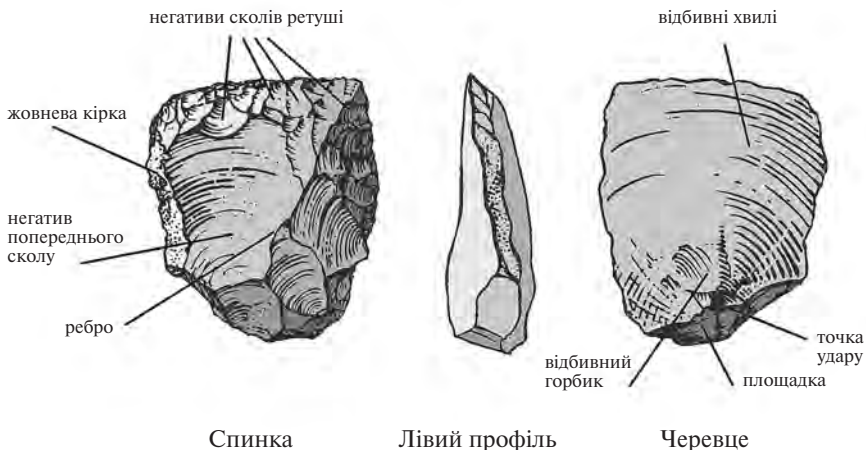
Лише тоді, коли виникла особлива галузь археології — експериментування, вчені зрозуміли, що процес обробки каменю в середньому палеоліті потребував неабияких знань, умінь і майстерності. На жаль, в Україні відсутня спеціальна експериментальна археологічна лабораторія, натомість групи археологів-експериментаторів успішно працюють у Росії, країнах Західної Європи та у Сполучених Штатах Америки. Вони займаються відтворенням численних різновидів давніх технологій: від моделювання цілих поселень до виробництва окремих кам'яних знарядь. Експерименти дозволили покласти край щонайменше трьом міфам щодо палеолітичної епохи. По-перше, з'ясувалося, що досвідчений майстер на виготовлення окремих знарядь витрачав зовсім мало часу, йдеться лише про десятки хвилин, щонайбільше кілька годин праці. По-друге, вчені дійшли висновку: технології кам'яного віку іноді є настільки витонченими та складними, що й сучасному майстру, з теоретичними знаннями про технологію їх

виготовлення, важко безпомилково довести виріб до бажаного вигляду. Нарешті, експерименти переконливо довели, що продуктивність кам'яних знарядь — не набагато менша від коефіцієнта корисної дії сучасних аналогів.

Але повернімося до палеоліту України. На нижньому та ранньому етапах середнього палеоліту для розщеплення породи широко використовувалися порівняно в'язкі та грубозернисті породи на зразок сланцю, кварциту, кварцу. В пізніх пам'ятках континентальної України і Криму — навпаки, в'язкі і зернисті породи регулярно використовуються лише як розтирачі, ретушери, відбійники, ковадла. Основною ж сировиною для розщеплення став креміль і, рідше, інші *ізотропні* крем'яні породи.

Ізотропністю називається здатність породи утворювати при розщепленні раковистий вилам і, в результаті — сплюснені сколи з гострими міцними краями. Існує ціла низка ознак, які дозволяють вирізнити скол, отриманий навмисно, рукою людини, від сколу, що виник внаслідок дії природних чинників.

Основні ознаки навмисно відколотого та надалі ретушованого сколу

Але просто знати, що ця порода добре розколюється, а інша — ні, виявляється, також замало. С. А. Семенов, засновник експериментально-трасологічних досліджень у археології (про це трохи згодом), описує в одній зі своїх книжок дуже показовий випадок. Співробітники його експедиції заготовили в Криму більше тонни кременю — з метою експериментального розщеплення. Але коли почали з цим кременем працювати — виявилось, що він майже не придатний для досягнення поставленої вченими мети: крем'яні жовна розсипалися, розтріскувалися, гарні сколи не виходили. Так, дослідники на власному досвіді пересвідчилися: в палеолітичних технологіях дуже важливим є відбір сировини за її якостями.

У палеолітичний час використовувалися два суттєво відмінні підходи до обробки сировини. Дещо спрощуючи, можна сказати так: в одному випадку виріб «вивільняли» зі шматка сировини, а всі скалки, що при цьому утворювалися — викидалися. В іншому — шмат сировини спеціально розбивали на окремі скалки, і вже потім із них виготовляли знаряддя. Щоб більш наочною стала різниця між цими підходами, можна порівняти їх із двома способами отримання дошки зі стовбура дерева. Поступово стесуючи поверхню, з нього можна отримати одну дошку, все інше потрапляє у відходи (саме так працював бідолаха Робінзон, пам'ятаєте?). Або ж стовбур дерева розрізають на кілька дощок — так відходів залишається значно менше, а продуктивність праці є вищою. Зрозуміло, що другий спосіб був і залишається заощадливішим та продуктивнішим.

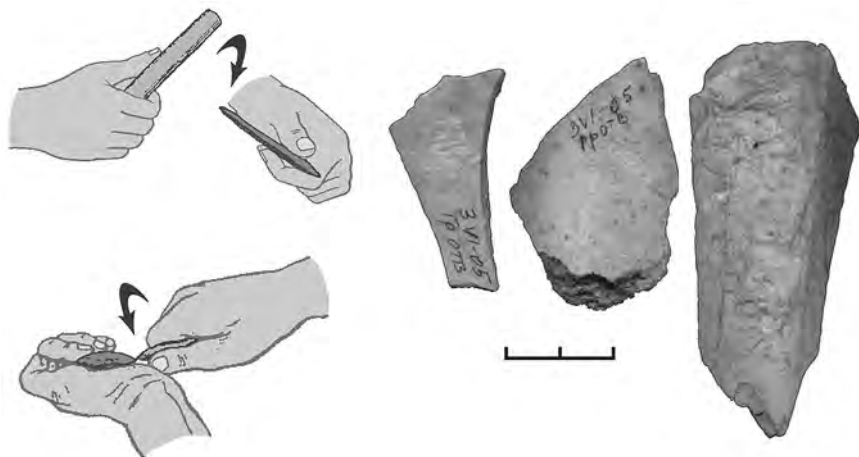
Отже, сутність більш економного підходу, т. зв. *нуклеусного розщеплення*, полягала в тому, що шматок сировини навмисно розколювали на окремі сколи за допомогою спеціально підібраного відбійника, як правило, річкової гальки якоїсь в'язкої породи. Залишок вихідного фрагменту сировини після зняття сколів отримав назву *нуклеус*. Нуклеус зберігає на своїй поверхні «негативи» знятих з нього сколів. Досліджуючи особливості їхнього взаєморозташування та прийоми підготовки т. зв. робочих поверхонь (з яких відщепляли сколи) та ділянок, на які наносився удар для зняття

сколів, вчені виокремили цілий ряд прийомів розщеплення. Нуклеуси є певною мірою матеріалізованим наслідком думки давнього майстра, його вибору з кількох можливих варіантів: адже шмат сировини можна розщеплювати вздовж, упоперек, наносячи удари, можна отримувати сколи з однієї ділянки, або ж почергово, на кілька і т. д. — давні майстри мали вибір. Сколи, які були отримані в результаті розколювання, можна було одразу використовувати як знаряддя. Але тоненькі леза таких, додатково не підправлених, сколів не були достатньо міцними, легко ламалися, кришилися. Тому їх піддавали подальшій обробці — за допомогою ретушерів, якими слугували легші річкові гальки чи уламки трубчастих кісток. Завдяки *ретушуванню* давній майстер формував робоче лезо знаряддя.

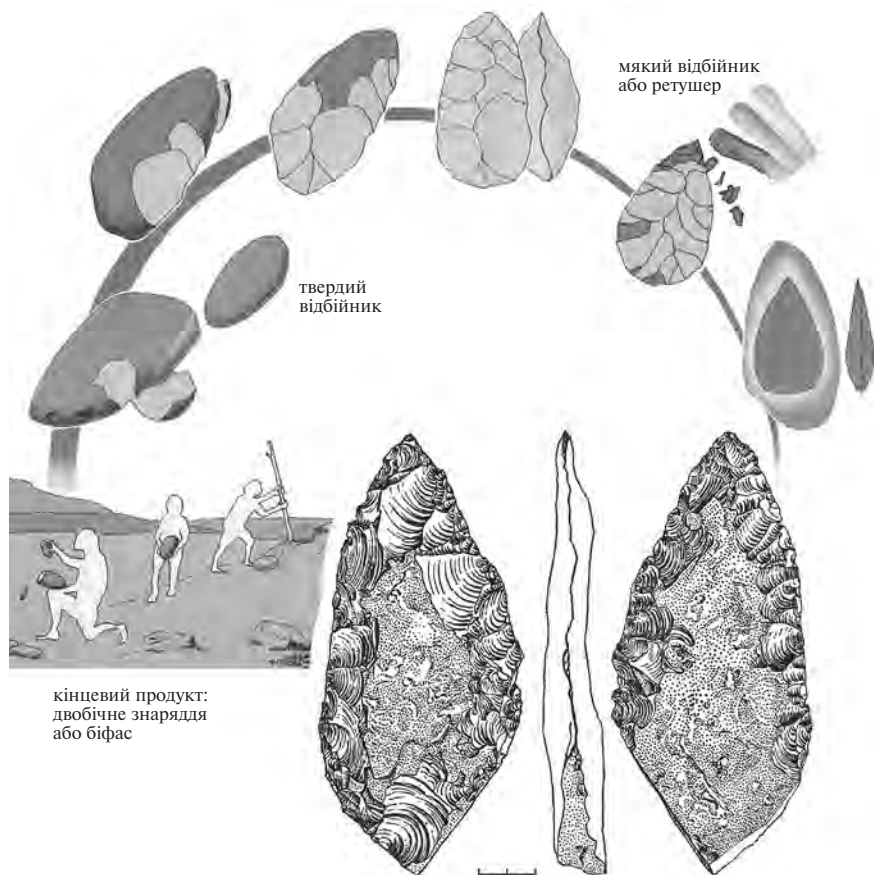
Розщеплення великого шматка сировини на окремі сколи та ретушування робочого леза знаряддя принципово подібні: від більшого предмета за допомогою відбійника чи ретушера відбивали

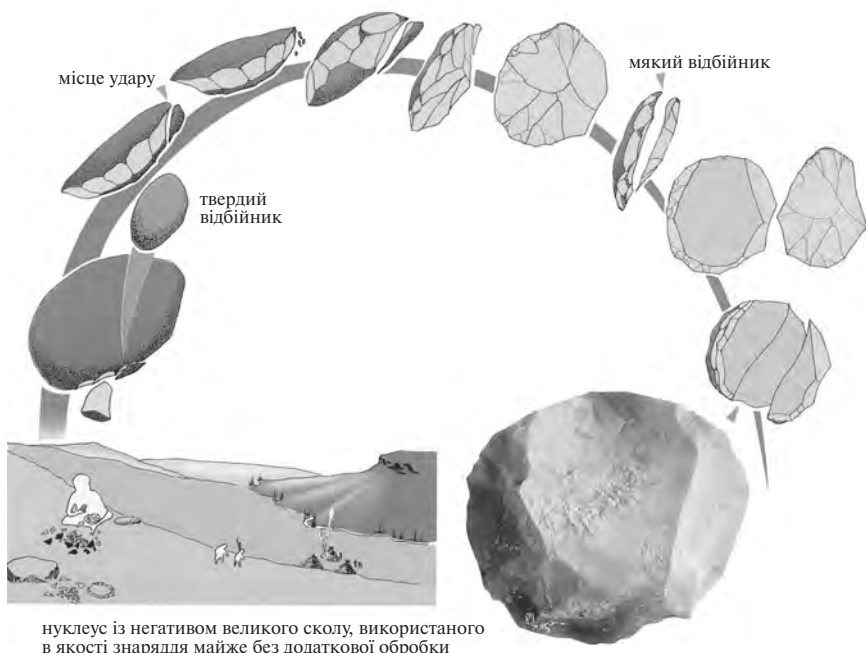
Реконструкції ретушування краю кам'яного знаряддя за допомогою кістяного відбійника (вгорі) або віджимника-ретушера (внизу) та кілька кістяних ретушерів, вік яких становить близько 40 тис. років (справа)

менші за розміром сколи. Проте іноді ретуш робили не ударом, а відтиском: з силою натискали на край сколу — і відлітала невеличка кам'яна луска. Давні майстри вміли приблизно контролювати розміри і навіть форму отриманих сколів. Втім, є певні межі

Послідовність виготовлення двобічного з'яряддя. Справа внизу — двобічне з'яряддя, виготовлене з крем'яної плитки з II шару стоянки Заскельна V, Східний Крим (близько 32 тис. років тому)

Послідовність виготовлення левалузького сколу. Справа внизу — левалузький нуклеус, знайдений на стоянці Молодова I в Подністрів'ї

розмірів: так, при розщепленні великого фрагменту сировини утворюються сколи за розмірами, в середньому, від кількох до 10–15 см, а сколи-відходи ретушування виглядали дрібними лусочками, часто не більшими 1–2 мм. Яким же чином вдавалося отримати сколи потрібних форм і розмірів? Звичайно, важливо було правильно розрахувати силу удару та вагу відбійника (або ретушера), але значно ретельніше слід було контролювати кут нахилу відбійника, правильно вибирати місце, до якого докладається зусилля тощо.

Менш ошадливий підхід до виготовлення та обробки сировини: коли метою роботи майстра було виготовлення двобічно оббитого

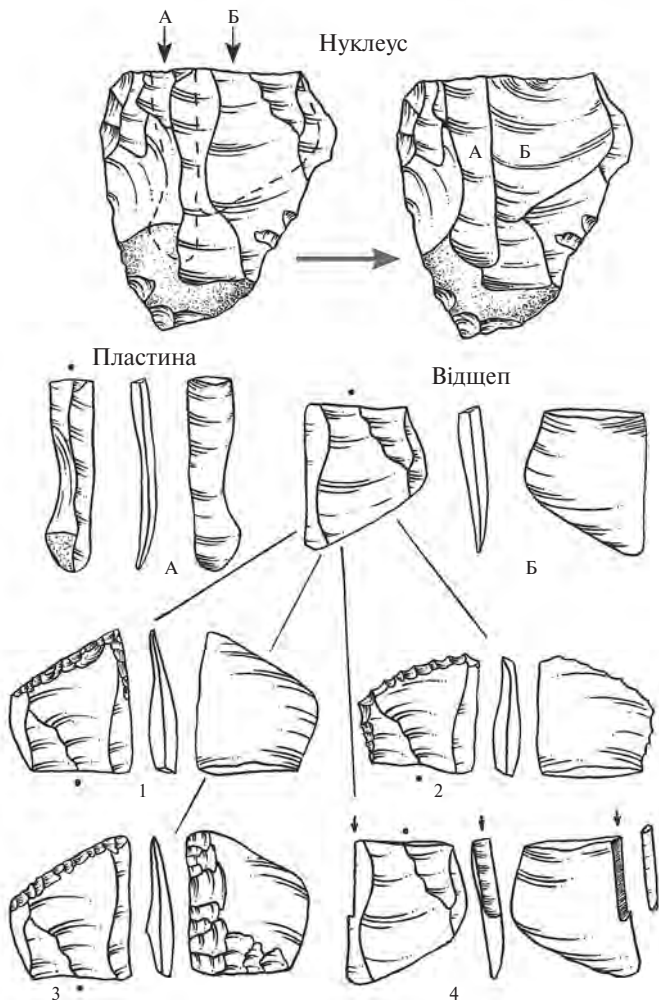

знаряддя або т. зв. *біфасу*, а сколи вважалися відходами. Остаточне «доведення» робочих лез (їхнє пригострення чи, навпаки, притуплення) — досягалося ретушуванням.

Ми вже не вперше зустрічаємося з терміном «ретушування». Цим прийомом — відбиванням чи відтиском від краю скола невеличких лусочок каменю — переслідувалося дві мети. По-перше, закріплюлася кромка сколу, як правило, дуже тонка і доволі крихка. Використання неретушованого сколу, навіть при обробці м'якого матеріалу, наприклад м'яса, — обов'язково призводило до його викришування та ламання. Ретуш закріплювала робочий край виробу, роблячи його товщим та міцнішим. По-друге, ретушуванням знаряддю надавалася певна форма. Щоправда, в середньому палеоліті широко застосовувалася спеціальна технологія розщеплення сировини, яка дозволяла отримувати сколи заздалегідь намічених обрисів. Це т. зв. левалуазьке нуклеусне розщеплення, назване так на честь однієї французької палеолітичної стоянки. Але далеко не всі неандертальці застосовували цю технологію, хоча й були обізнані з нею.

Давні люди мали широкі можливості в галузі виготовлення знарядь. Існували одно-, дво-, трилезові вироби з опуклим, прямим, увігнутих чи хвилястим робочим краєм. Давні майстри вміли варіювати ступінь гостроти ретушованих крайок, кут зведення окремих лез, їхнє взаєморозташування. В результаті виникали вироби, які в археологічній практиці отримали різні найменування: гостроконечники мустьєрські, гостроконечники кутові, гостроконечники з потоншеною основою, скребла прості прямі, скребла прості випуклі, скребла подвійні, зубчасті знаряддя, виїмчасті знаряддя тощо. Загальний список знарядь праці на сколах нараховує кілька десятків найменувань. Не менш різноманітними є і двобічні знаряддя.

Кожна наука має свою мову, напрацьовує власний словник. Такі умовні назви на кшталт: «гостроконечник», «скребло», «зубчасте знаряддя» та інші використовуються археологами-палеолітознавцями з метою уникнення довгих описів, а також, щоб мати уявлення про предмет, не тримаючи його перед очима. Короткі терміни

Приклад нуклеусного розщеплення (А і Б — сколи-продукти розщеплення) і ймовірних варіантів наступного ретушування сколу Б.
 1—4 — кілька прикладів знарядь, які можна було виготовити із відщепу Б

вживаються палеолітознавцями і при описі зібрань кам'яних виробів окремих поселень. Це цілком виправдано, особливо коли ви порівнюєте між собою матеріали кількох стоянок. З іншого боку: нефаківцеві важко розібратися в хитросплетінні незрозумілих слів, йому не цікаво читати наукову літературу. Але навіть у літературі, розрахованій на широке коло читачів, оминати спеціальні, притаманні даній науці терміни неможливо. Читачеві вже довелося зустріти на сторінках цієї книжки не один десяток прикладів спеціальної лексики, варто пояснити і наступні, аби він міг краще орієнтуватися в тексті.

Якщо в матеріалах якоїсь стоянки багато двобічних знарядь, її індустрія (тобто набір кам'яних виробів) називається *двобічною*. За умови відсутності двобічних виробів — ми маємо справу з *однобічною* індустрією. Не варто думати, що носії двобічних індустрій не використовували нуклеусного розщеплення, так само, як і носії однобічних індустрій вміли виготовляти знаряддя на зразок тих, які робили їхні опоненти. Існує ще одна група — її представники виготовляли переважно зубчасті та виїмчасті знаряддя. Довкола останніх точиться нескінченна дискусія: одні вважають, що численні виїмки та зубці на знаряддях є результатом випадкового пошкодження виробів, інші думають, що виготовлення таких знарядь було усвідомленим, навмисним.

Так чи інакше, в середньому палеоліті України розрізняють три різновиди індустрій: двобічні, однобічні, та, можливо, зубчасті. Проте вчені не зупиняються на досягнутому, вони і надалі з'ясовують рівень подібності чи відмінності окремих пам'яток. Тут беруться до уваги і специфічні прийоми виготовлення знарядь, і особливі форми знарядь на сколах чи двобічних, і частка тих чи інших типів ретушованих виробів у загальному наборі знарядь. Ви можете запитати: навіщо витрачати зусилля ще й на такі порівняння? Існує думка, що схожі набори знарядь є результатом традиційного, тобто від покоління до покоління незмінного, відтворення тих самих форм знарядь чи способів їхнього виробництва. Це дозволяє припускати

спорідненість мешканців різних стоянок, тобто їхнє походження від спільних предків. Іноді стоянки зі схожими індустріями розташовані в межах окремих територій — отже, можна припускати поступове заселення цих територій населенням із спільним корінням. Іноді ці стоянки розташовані в різних районах, але деякі з них старіші, інші молодші. Таким чином, можна реконструювати імовірні напрямки заселення цих районів, поступового їх освоєння.

Як використовувалися кам'яні палеолітичні знаряддя? Відповідь на це запитання дає *трасологія* — наука про сліди використання давніх знарядь, започаткована вже згадуваним вище лєнінградським вченим С. А. Семеновим. Дивовижно, але факт: на крем'яному знарядді, вік якого може налічувати кілька десятків тисяч років, зберігаються мікроушкодження, що дозволяють дізнатися, для чого воно слугувало: було наконечником дротика чи ножем для м'яса, стругальним ножем для обробки деревини або скреблом для роботи зі шкірою і т. ін. Трасологічні дослідження виявили невідповідність між археологічними визначеннями знарядь за їхньою формою та їхнім реальним призначенням, яке встановлюється за слідами використання. Так, наприклад, скребло, за археологічним визначенням,

Риски та борозди — мікросліди використання на одному із крем'яних палеолітичних знарядь

Крем'яне знаряддя зі середньопалеолітичної стоянки Носово І у Росії та реконструкція роботи ним. Крапками відмічено лезо зі слідами праці

Не слід вважати, що гостроконечники були лише ножами для м'яса, а скреблами обробляли шкіру, ці назви умовні, функції різнотипних знарядь могли бути однаковими.

Гостроконечник із Черкаського на Донеччині (вгорі) та скребло з Андріївки 4 на Кіровоградщині (внизу)

може виявитися ножем за слідами використання, а наконечник списа насправді був скреблом по дереву і т. ін.

Ця невідповідність зайвий раз підкреслює умовний характер використовуваних у палеолітознавстві назв окремих типів знарядь. Отже, слід пам'ятати: коли читаємо на таблиці на вітрині музею чи в підпису до малюнку: «скребло» або «рубило» — це не значить, що першим знаряддям шкребли, а другим рубали. Обидва знаряддя могли бути, наприклад, ножами по дереву.

Із спостережень трасологів випливає ще один важливий висновок: палеолітичні знаряддя були багатофункціональними. Згадаймо металевий ніж: при потребі, ним можна різати, скребти, пиляти, свердлити, тесати тощо. Так само давній майстер за допомогою одного й того ж знаряддя, у разі потреби, міг виконувати різноманітну роботу.

На жаль, ми не можемо взяти інтерв'ю у неандертальця чи поговорити з давнішим представником гомінід. Наші знання про їхні розумові здібності та психологічні особливості мізерні. Точні дані відсутні, є лише допоміжні вказівки, на яких будуються міркування. Але трап-

ляється, відкривається щось нове, досі незнане, і версія, що раніше вважалася майже безперечною, — летить шкереберть. Проте, оскільки живих свідків немає, хочеш чи ні, доводиться задовольнятися допоміжними відомостями. Одне з джерел, що вказує на здібності давніх гомінід — рештки їхньої діяльності.

Ми вже не раз згадували про левалуазську техніку, яка була орієнтована на виготовлення якісних сколів, придатних для виготовлення знарядь. Цієї мети можна було досягти різними способами. На відміну від левалуазької техніки, розщеплення в нижньому палеоліті не обтяжувало наших пращурів необхідністю тримати в голові якісь складні процедури, застосовувати хитромудрі технічні прийоми чи ускладнювати собі життя пошуком відповідних допоміжних знарядь. Для майстра епохи нижнього палеоліту достатньо було найпримітивніших розумових здібностей, які не виходили за межі «знаряддевої діяльності тварин». Така діяльність у різних формах спостерігається, наприклад, у сучасних приматів — шимпанзе.

Натомість, середній палеоліт характеризується повсюдним поширенням технологій, що вимагають усвідомлення мети і прогнозування наслідків певних операцій при обробці кам'яної сировини. Праця стає усвідомленою. При цьому кінцева продукція праці має виразну тенденцію до *стандартизації*.

Так чи інакше, на стандарті базується будь-яке сучасне промислове виробництво. Це дозволяє заощаджувати і час, і гроші. Так само представники середнього палеоліту намагалися — зрозуміло, що з різними результатами — отримати стандартні вироби. Отож і виходить, що праправитоки всіх наших стандартизованих технологій знаходяться не в промислових революціях пізнього середньовіччя, а ще в палеоліті.

Спроби стандартизувати вироби виявляються і в підборі вихідної сировини. Вимога до одноманітності і по змозі ідентичнішої сировини лежить в основі переважної більшості технологій минулого

і сучасності. Середньопалеолітична технологія обробки каменю все більш уніфікує кінцеву продукцію за рахунок ретельного підбору і попереднього випробування сировини на родовищах.

Імовірно, з пізнім етапом середнього палеоліту України збігається масовий перехід «виробництва» від порід в'язких і грубозернистих на нову сировину — породи високоізотропні та тонкозернисті. Це, безперечно, відбиває новий рівень технологічних вимог до забезпечення сировиною на етапі її добору. Неандертальці добре усвідомлювали зв'язок між характеристиками вихідної сировини, способом розщеплення та якістю кінцевої продукції, і — як наслідок — ретельно відбирали сировину для своїх потреб. У цьому легко пересвідчитися, адже в матеріалах середньопалеолітичних стоянок практично відсутні типові продукти розщеплення неякісного кременю.

Ще одна важлива складова процесу обробки кременю — *відбійники* та *ретушери* (знаряддя розщеплення та ретушування). Вигляд та розміри сколів визначаються вагою і величиною відбійника, його формою, твердістю тощо. Необхідність спеціального добору відбійника та ретушера підтверджується і експериментами, і археологічними даними. Так, наприклад, колекція таких знарядь із кримської стоянки Пролом I свідчить про послідовний відбір природних річкових гальок за цілою низкою ознак: породою (тобто за щільністю та в'язкістю), формою, вагою, розмірами. Отже, тільки для того, щоб забезпечити себе сировиною та знаряддями для її обробки, треба було добре попрацювати. Таким чином, робимо висновок, що увесь процес виготовлення знаряддя в середньому палеоліті був не випадковим, а заздалегідь запланованим.

Технології в середньому палеоліті стають *багатоваріантними*, адже подібного результату можна було досягнути різними способами — з'являється необхідність вибору одного з кількох можливих варіантів дії. Важливо нагадати, що, за уявленнями психологів, мислення виникає саме у разі необхідності вибору.

Отже, ми бачимо, що для технологій обробки каменю в середньому палеоліті притаманні: багатоваріантність, запланованість та стандартизованість, які не можливі без мислення і мови. А в поєднанні ці характеристики притаманні саме людським істотам. Так, ми знову повертаємося до допоміжних аргументів старої суперечки: ким були неандертальці — напрочуд вмілими мавпами чи все ж таки людьми?

ГОСПОДАРСТВО І ПОБУТ НЕАНДЕРТАЛЬЦІВ: ЗАГАЛЬНІ РИСИ СПОСОБУ ЖИТТЯ

Характеристика способу життя і господарства: мисливство, збиральництво, харчування, одяг

За загальноприйнятим науковим терміном «спосіб життя в палеоліті» насправді криється характеристика рівня застосовуваних технічних засобів і технологій, так би мовити, матеріально-технічні «декорації» життєдіяльності. Треба пам'ятати, що в період нижнього та середнього палеоліту панувало *привласнююче господарювання*, яке базувалося на полюванні та збиральництві.

Проте не завжди нашим пращурам щастило на полюванні, часто доводилося голодувати, тому не виключено, що іноді вони задовольняли свої потреби у їжі, збираючи мертвечину. Таке харчування, доводять учені, було звичною справою для гомінід нижнього палеоліту. Щоправда, такий висновок зробили не на матеріалах українських пам'яток, але навряд чи тутешні жителі мали принципово інші звички. Споживання, при нагоді, м'яса тварин, які загинули внаслідок хвороби, ослаблення, чи нещасного випадку, ймовірно, практикувалося на території України і середньопалеолітичними мисливцями.

Вчені припускають, що наприкінці середнього палеоліту України, десь 60–50 тис. років тому, місцеве населення почало регулярно вживати рослинну їжу. В будь-якому разі, в пам'ятках цього періоду часто знаходять кам'яні розтирачі, які, швидше за все, слугували для розтирання зерен та їстівних частин рослин. Не виключено, що неандертальці радо ласували і грибами. Кілька років тому російські вчені провели аналіз мікроелементного складу кісткових решток неандертальців із кількох стоянок Східного Криму. З'ясувалося, що деякі з кісток містили велику кількість миш'яку. А в природі найкращим накопичувачем миш'яку є гриби.

Давні гомініди використовували будь-яку нагоду поласувати м'ясом. На малюнку зображені представники людини прямоходячої біля антилопи, яка, швидше всього, загинула природною смертю

Але наявність на стоянках розтирачів або миш'яку в кістках наших предків не свідчить про те, що жителі території України в середньому палеоліті були вегетаріанцями. Не забуваймо, що ми живемо у середніх широтах — ананаси, банани, мандарини тут не ростуть тепер і не росли раніше. Так само і грибів, дикого часнику чи то поживних корінців узимку тут не знайдеш. А це значить, що обсяги потенційної рослинної їжі були не такими великими.

Співвідношення часток рослинної і тваринної їжі в раціоні, за здоровим глуздом, має безпосередньо залежати від природно-кліматичних умов і ландшафтного оточення. Наукові дані про сучасні суспільства мисливців-збирачів підтверджують цю здогадку. Так, за етнографічними даними, у народів із привласнюючим способом життя в приполярних районах продукти рослинного походження становлять не більше 10%. Решта — 90% — продукти тваринного походження. М'ясна їжа переважала й у дієті неандертальців, про це свідчать результати спеціальних досліджень кісток викопних людей, знайдених у Бельгії, Франції та Хорватії.

Палеолітичні стоянки — за умови доброї збереженості — зазвичай містять численні рештки упольованих давніми мисливцями тварин. Здобич утилізувалася максимально — в діло йшли шкури, м'ясо, кістки розбивали, щоби спожити кістковий мозок

Безсумнівно, кількість і вибір поживних рослинних ресурсів залежали і від глобальних кліматичних змін: згадаймо, що протягом палеоліту доволі теплі проміжки часу постійно чергувалися з холодними, і навпаки. У холодні відрізки плейстоцену частка потенційної рослинної їжі закономірно зменшувалася, а це призводило до більшої залежності гомінід від їжі тваринного походження. На палеолітичних «смітниках» добре збережених стоянок постійно трапляються рештки великих і середніх тварин. Їхні кістки, як правило, мають різноманітні сліди розбирання і розчленування туш, дроблення з метою добування кісткового мозку. Який з цього можна зробити висновок? Полювання було основою господарювання в середньопалеолітичний час.

Приблизно 60–50 тис. років тому з'являється велика кількість стоянок, на яких переважають рештки тварин одного виду. Це є підставою припускати виникнення *спеціалізованого полювання*. Але знову таки, це не дає приводу вважати, що жителі стоянок певного району, наприклад Донецької височини, полювали лише на бізонів, а десь у Східному Криму — лише на мамонтів, у Південно-Західному Криму — на віслюків. Деякі вчені навіть вважають:

давні мисливці стали на той час настільки спеціалізованими, що зникнення чи скорочення чисельності тварин, які були головним об'єктом полювання, завдавало їм великої шкоди, навіть призводило до їхнього вимирання. Можливо, не слід так перебільшувати рівень спеціалізації давніх мисливців. Гомініди періоду нижнього і середнього палеоліту були мисливцями-універсалами і використовували першу-ліпшу можливість, щоб добути м'ясо.

Не слід перебільшувати рівень спеціалізації давніх мисливців: вони використовували кожен можливість, щоб добути м'ясо

Способи полювання, безумовно, вдосконалювалися з часом. Це пов'язано із накопиченням досвіду, який передавався від покоління до покоління, і зі зростанням загального значення полювання для успішного існування колективу. Успіх полювання залежав від старанності планування і завчасної організації, безпеки і вибору правильної тактики, від ефективності мисливського озброєння. Озброєння в ті часи було мінімальним: спис, оснащений кам'яним наконечником, чи просто загострений на вогні, палиця, каміння. До того ж, списи середнього палеоліту не були металюною зброєю, їх використовували як рогатини, або, значно рідше — як металюні дротики. Мисливці тих часів заганяли тварин у природні пастки, урвища, робили засідки, використовували під час полювання і вогонь.

Тварини, як і люди, постійно перебувають у пошуках їжі, води, вони постійно рухаються, переходячи від пасовиська до пасовиська, від водойми до водойми. Ми вже згадували про те, що на багатьох стоянках переважають рештки окремих видів: віслюків, бізонів, мамонтів тощо. Тобто, можна припустити, що неандертальці вмiли прогнозувати час і місце перемiщень певних видів тварин. Окремі групи давніх мисливців могли об'єднуватися для спільного полювання під час масового проходу стадних тварин через певні урочища. Ось, наприклад, середньопалеолітичні пам'ятки передгірного

Мисливське озброєння у неандертальців було мінімальним: спис із кам'яним наконечником або загострений на вогні, палиця, крем'яний ніж

Криму зосереджені у найвужчих місцях долин річок, там де річища «прориваються» через друге пасмо гір. Таке положення стоянок не випадкове: адже річкові долини були єдино можливими шляхами руху тварин зі степової частини в передгір'я. Тисячі років поспіль тварини рухалися одними й тими ж стежками. І так само тисячі років поспіль поблизу цих стежок оселялися давні мисливці. Місцевість тут дуже своєрідна: рівний степ непомітно переходить у довгий положистий підйом і раптом закінчується стрімкими скельними обривами. Отже, тут зручно було полювати, заганяючи тварин до урвищ. У такий спосіб можна було полювати на коней та їхніх найближчих родичів — віслюків. А ось антилопу сайгу, рештки якої також постійно присутні в палеолітичних стоянках, не обов'язково було заганяти на урвища: налякані сайгаки щодуху тікають від

переслідувачів, не розбираючи дороги. Бідні тварини ламають ноги та падають, натрапивши навіть на невеличкі ямки та рівчачки, яких безліч у передгірній місцевості.

Ми вже багато говорили про тварин та мисливство, рослини та збиральництво. Проте яку ж роль відігравали водойми у житті давніх людей? Гадаєте, палеоліт був раєм для рибалок, адже в річках, напевно, було безліч риби? Виявляється, середньопалеолітичні мешканці нашої країни рибу ловити не вміли. Можливо, час від часу вони й ласували якоюсь рибиною, в усякому разі є дані, що неандертальці нею не гидували: ось, наприклад, на Кавказі є стоянка, в якій знайдено багато решток лосося. Але для українських пам'яток немає даних про систематичне вживання в їжу прісноводних чи морських продуктів. Єдиний виняток — знахідка в кількох шарах Заскельної VI (Колосовської) у Криму решток чорноморського дельфіна білобочки. Стоянка ця віддалена від моря щонайменше на 50 км, отже, можна припускати, що кримські неандертальці близько 40–30 тис. років тому іноді (і, мабуть, не від легкого життя) спеціально мандрували на узбережжя в пошуках їжі.

Безперечно, тваринний світ інертніше реагував на глобальні зміни кліматичних умов, але зміни складу тварин все ж таки

Стрімкі скелясті обриви передгір'їв Криму використовувалися місцевими неандертальцями при полюванні на диких коней та віслюків

Імовірний маршрут жителів стоянки Заскельна (Колосовська) з передгір'їв Східного Криму на узбережжя південного берегу півострова

відбувалися. Основними об'єктами полювання в середньому палеоліті були стадні копитні (коні, віслюки, сайгаки, олені тощо), а в деяких регіонах — ще й мамонти та носороги. У періоди похолодання значно скорочувалися обсяги їхньої кормової бази — рослинної біомаси — отже, скорочувалася і кількість самих тварин, і ареали їхнього поширення. Копитні та хоботні добре пристосовані до степових та лісостепових ландшафтів, вони здатні виживати навіть у лісових умовах. Однак у періоди потеплінь, коли на теренах нашої країни поширювалися ліси, полювати на тварин ставало важче, адже в умовах лісу великі стада розбивалися на значно менші групи.

Щоправда, тут є один суттєвий момент. Справа в тому, що у крайній зоні лісу, на лінії контакту з іншими ландшафтами, чисельність

різноманітних тварин є істотно вищою, ніж у глибині лісу. Отже, ці прикордонні зони ландшафтів особливо приваблювали первісних мисливців. А ось долини річок, заплави яких служили багатими пасовищами, завжди пропонували ширше коло ресурсів, ніж прилеглі ділянки рівнинної місцевості. Тож, цілком природно, що палеолітичні стоянки тяжіють до передгірних районів і долин великих та малих річок. До того ж давні мешканці воліли оселятися поблизу джерел питної води.

Для заселення, як правило, вибиралися ділянки, захищені рельєфом: високим берегом, пагорбом чи скелею, аби вберегтися від нападу диких тварин та негоди. Другий суттєвий момент вибору місця проживання — можливість контролю навколишньої місцевості. У гірських місцевостях заселялися переважно природні сховища: гроти, скельні навіси, печери. До речі, палеолітичних людей часто називають «печерними». Це не зовсім справедливо, оскільки давніх стоянок просто неба, напевно, було не менше — не називати ж їхніх мешканців «рівнинними людьми».

А з іншого боку, можливо, справді треба вирізнити цих особливих «рівнинних» жителів — усе життя просто неба, в полях під снігом і дощем... Насправді не все так сумно. Неандертальці не були

Молодова I, Подністров'я. Схема розташування культурних решток на ділянці із залишками довгострокового муст'єрського житла в середньопалеолітичному шарі 4

такими вже беспорядними: немає поблизу природного сховища — можна було спорудити штучне житло.

Перші спроби облаштувати побут

Перші достовірні штучні конструкції середньопалеолітичного часу були відкриті у 4-му шарі стоянки Молодова I у Подністров'ї. Найвиразнішими є рештки овальної структури розмірами 10x7 м, обкладеної по периметру великими кістками мамонта. У її межах зафіксовано близько 15 вогнищ. Власне, який вигляд мала ця оселя, і досі до кінця не зрозуміло. Так, її відкривач О. П. Черниш реконструює ці рештки як житло типу добре званої у північних народів «*яранги*» з дерев'яним каркасом. Натомість М. К. Анісюткін вважає, що тут в різний час було збудовано кілька окремих заслонів від вітру. Так чи інакше, безсумнівним є факт навмисного зведення конструкції та її призначення: виділення обмеженого захищеного простору. Свідчення діяльності неандертальців у облаштуванні житлового простору знайдені також і на інших стоянках цього часу: в 11-му шарі Молодови V, у Кетросах у Подністров'ї, а також, можливо, в Чокурчі та Кіік-Кобі в Криму.

Найдавніші достовірні свідчення про штучні споруди належать до часу останнього зледеніння, їм не більше 70–60 тис. років. Але можна припустити, що й до цього переходу мешканці території України зводили житла. Справедливим є зауваження Г. М. Лазукова про те, що клімат і природне оточення плейстоцену були такими, що навіть у теплі міжльодовикові епохи взимку тривалий час панували мінусові температури та сніжний покрив. Отже, без штучних жител — одного з головних засобів захисту від несприятливого впливу природного середовища — не можна було жити навіть у південних ареалах.

Ще одним прикладом конструктивної діяльності неандертальців є різноманітні ями, які часто знаходять під час розкопок давніх стоянок. Точне призначення таких, різних за розмірами та обрисами, ям та ямок найчастіше лишається незрозумілим. Однак усі вони, у кожному разі, слугували для підвищення комфортності місць

Вважають, що перші штучні житла з'явилися ще в переднеандертальський час

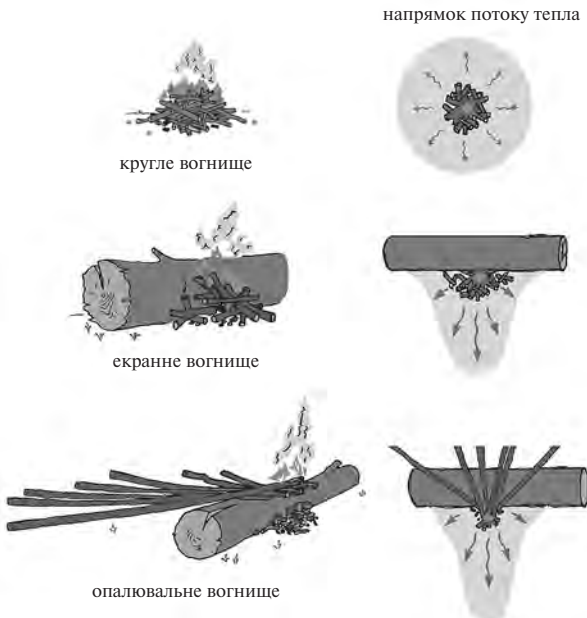
перебування і відігравали певні господарські функції. Можливо, неандертальці конструювали щось у своїх оселях із деревини, шкіри та інших матеріалів. Але що саме, як ті конструкції виглядали, для чого служили — сказати наразі неможливо, адже всі ці недовговічні матеріали давно зотліли, зeszли. Тож ями — це не єдина втіха неандертальських господарів, але найбільш довговічна. Іноді знаходять ями, які містять багато великих кісток, і деякі вчені вважають їх залишками своєрідних льохів із запасами їжі. Якщо це припущення правильне, ми маємо справу з рідкісним свідченням систематично накопичення і тривалого зберігання харчових запасів.

Іноді в невеликих ямках трапляються крем'яні сколи та знаряддя. Так, на одній із стоянок у Криму Ю. Г. Колосовим було виявлено ямку, що містила вісім великих двобічних знарядь — біфасів. Можливо, у таємному місці їх заховав майстер-хазяїн, а потім, як це часто буває, і сам не знайшов місця схованки. Що ж, може саме так слід пояснювати і знахідку в Заскельній VI (Колосовській)?

Добре, коли живеш у затишній оселі, маєш у сховку вдосталь їжі та води... але чогось не вистачає у цій ідилії. Саме так — центральної точки оселі та стоянки — вогнища! Неможливо уявити собі житло без вогнища; вогонь — перший помічник у багатьох справах: і захисник, і зброя, і постачальник тепла, і кухар. Але стосунки людини і вогню склалися не просто. Недаремно дикі тварини не тільки не використовують вогонь у повсякденному вжитку, а навпаки, бояться та уникають його. Використання вогню є однією з найважливіших ознак, що відрізняє людину, хай би як архаїчно зовні вона не виглядала, — від тварини. Достеменно не відомо, коли вперше на теренах сучасної України запалало вогнище, запалене рукою людини. Найдавніші вогнища, знані на території Європи, датуються

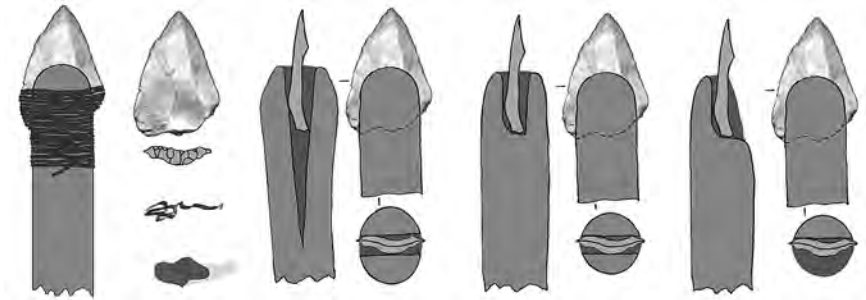
Не виключено, що неандертальцям були вже відомі певні конструктивні хитрощі (заслони, екрани), які дозволяли максимально використовувати тепло палаючого вогнища

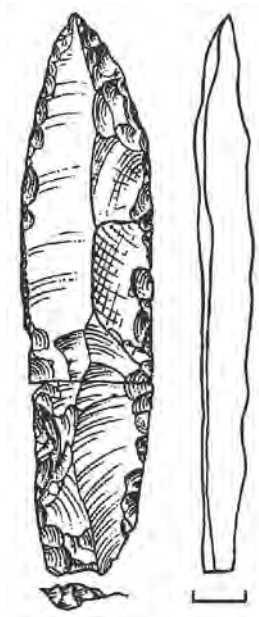
близько 400–300 тис. років тому, десь на початку середньопалеолітичної епохи. На Україні стоянок цього часу небагато, і вони погано збереглися. Натомість для пізнішого часу, починаючи десь із 150 тис. років тому, вогнища є звичною знахідкою і відомі на багатьох пам'ятках із добре збереженим культурним шаром.

Важливим є сам факт повсюдного використання неандертальцями вогню, який слугував як для здобуття та обробки їжі, так і для обігріву житлового простору. Відомі тимчасові вогнища та довгострокові (іноді їх захищали кам'яною викладкою). Звичним паливом для вогнища була деревина, але часто використовувалися і кістки (дослідникам траплялися великі ділянки давньої житлової поверхні, вкриті майже суцільним шаром численних обгорілих кісток і кісткового вугілля). І справа тут не в тому, що довкола не було достатньо деревини; на відміну від деревного, кісткове вугілля здатне протягом багатьох годин зберігати жар. Ось такі неандертальські ноу-хау в питанні обігріву житлового простору. Яким чином добували вогонь у середньому палеоліті? Відповісти з упевненістю неможливо, однак повсюдне поширення вогнищ свідчить про те, що всі популяції неандертальців володіли технологією його поновлення, і навряд чи вона була дуже складною.

Ми вже багато говорили про роль кам'яної сировини в господарстві носіїв нижньо- і середньопалеолітичних індустрій, про труднощі в її видобутку тощо, тому не будемо повторюватися. Лишень нагадаємо: камінь у кам'яному віці — всьому голова. Менш стійкі органічні матеріали, як правило, не збереглися до сьогодні, але вивчення слідів спрацьованості на лезах кам'яних знарядь дає підстави твердити: у середньопалеолітичний час широко використовувалася деревина, кістки та шкіра. За даними В. Я. Щелінського, біфаси неандертальців зі стоянки Заскельна V в Криму кріпилися до дерев'яних руків'їв. Нещодавно американські дослідники отримали нові відомості про використання кримськими неандертальцями знарядь, що приєднувалися до основи-руків'я природними смолами. Частина знарядь слугувала скребачками, інші — як наконечники списів, ножі для м'яса тощо. Кам'яне вістря з характерним пошкодженням

Реконструкція різних варіантів кріплення вістря у дерев'яне руків'я або у дрівко за допомогою смоли та шкіряних ременів

Цим кам'яним вістрям зі стоянки Курдюмівка на Донбасі близько 60–70 тис. років тому був оснащений спис

зі стоянки Курдюмівка на Донбасі свідчить про використання у середньому палеоліті України дротиків, оснащених наконечниками.

Набір кістяних знарядь неандертальського часу досить різноманітний. Поряд із численними кістяними ретушерами-віджимниками і ретушерами-відбійниками, які слугували для виготовлення кам'яних знарядь, представлені поодинокі вістря і лошильця, уламки кісток з навмисно ретушованими краями. При обробці кістки застосовувалося оббивання, скобління, а можливо, і різання та свердлення.

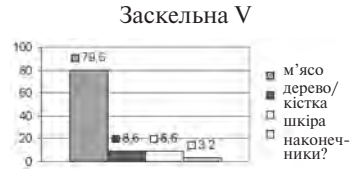
З дерева виготовляли не лише руків'я для кам'яних знарядь. Наприклад на деяких стоянках Кавказу і Руської рівнини були знайдені скребачки, які, на думку вчених, могли слугувати для виготовлення

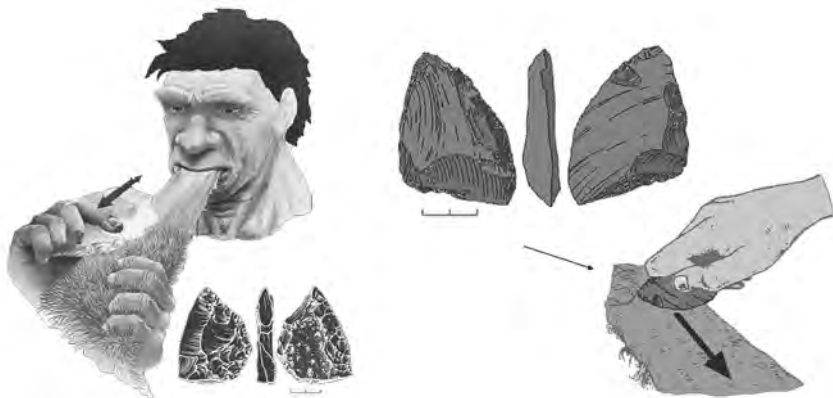
дерев'яного посуду. Про широке використання дерева в середньому палеоліті України свідчать і результати вже згадуваного трасологічного аналізу: дерево різали, пиляли, скоблили, свердлили.

А як щодо одягу? Невже давні люди справді були схожі на незграбну мавпу-мутанта, яка ледве прикриває свій «сором» листяною «спідницею», чий портрети ми бачимо у шкільних підручниках? Слід визнати: прямих свідчень на користь наявності одягу та взуття у середньому палеоліті немає. Є лише непрямі вказівки та міркування. Так, за даними трасологічного аналізу, у колекціях середньопалеолітичного часу обов'язково присутні скребачки, кістяні проколювачі та шила для шкіри. Найімовірніше, якщо наші предки й носили якийсь одяг, то лише найпростіший, у виготовленні, т. зв. «глухого» крою. Матеріалом для нього була шкіра тварин. Можливо, використовувалося і хутро дрібних тварин. Цікаво, що при роботі зі шкірою неандертальці часто тримали її зубами.

Як і у випадку з одягом, прямих вказівок на наявність у неандертальців різного роду торбинок і ємкостей для транспортування різних предметів немає. Але читач, напевно, погодиться, що потреба транспортування бодай невеликих предметів: знарядь, сировини, рослинних харчових продуктів — навряд чи задовольнялася лише за допомогою рук. Про транспортування виробів (іноді на велику відстань) свідчать знахідки кам'яних виробів, виготовлених з екзотичної, не відомої в найближчих до стоянки місцевостях сировини. Так, двобічний ніж із верхнього шару Пролому II у Східному

Співвідношення операцій з використання крем'яних виробів на деяких середньопалеолітичних стоянках України

Варіанти обробки шкіри за допомогою кам'яного скребла

Криму був виготовлений із зеленої яшми, поклади якої пов'язуються з Кара-Дагом, на відстані 40–50 км від цієї стоянки. Специфічні сліди транспортування кам'яних виробів у спеціальній ємкості досліджені Є. Ю. Гирею на кам'яних виробих з мустьєрського шару кримської стоянки Буран-Кая III. Непрямою вказівкою на виготовлення неандертальцями якихось елементарних ємкостей зі шкіри та ременів є і сам факт наявності знарядь для обробки шкіри.

Таким чином, наявні дані дозволяють стверджувати, що, принаймні, на другому етапі середнього палеоліту, неандертальці своєю діяльністю намагалися поліпшити умови свого проживання у природному місцепроживанні. З цією метою вони зводили штучні захисні конструкції, широко використовували властивості вогню, імовірно виготовляли одяг, торбинки та інші вироби зі шкіри й хутра, виготовляли зброю, знаряддя праці і предмети побуту з дерева, володіли технологіями виготовлення складних знарядь, їжу добували полюванням та збиранням. Непоганий перелік умінь як для «тварин» — а у тому, що неандертальці не люди й досі переконані багато вчених.

Ми раз у раз згадуємо про давні стоянки, але якось не було нагоди розібратися детальніше: а що ж це таке? Зрозуміло, що стоян-

ка — це місце, на якому в давнину жили наші пращури. Але як довго жили? Який вигляд мали стоянки: вони були схожими на село чи, може, нагадували хутір? Прислухаймося уважно до самого слова — «стоянка» — і одразу стає зрозуміло: прийшли ненадовго, «постояли» і невдовзі полишили місце зупинки.

Справді, археологічний термін «стоянка» є дуже влучним. Для часу нижнього і середнього палеоліту немає підстав припускати тривалу осілість. Дослідники-етнографи однозначно стверджують неможливість тривалого перебування на одному й тому ж місці при мисливсько-збиральному способі життя. Тому не могли існувати в палеоліті справжні поселення чи села. Натомість неандертальці створювали для проживання стоянки — нетривалі, іноді сезонні, до яких, втім, також поверталися через якийсь час.

Даних із нижнього палеоліту замало, щоб можна було реконструювати систему освоєння території. Найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою *Homo erectus* вели бурлацький спосіб життя, пересуваючись у межах певної території, не затримуючись таборами на одному місці довше, ніж на кілька тижнів. Реконструкції по середньому палеоліту Криму, нещодавно запропоновані В. П. Чабаєм, свідчать про відносно високу рухливість і неандертальського населення. Проте є дані й на користь існування більш тривалих поселень, «залюднених» протягом сезонів. Однак і в цьому випадку йдеться не про багаторічне тривале заселення, а неодноразово повторюване сезонне перебування. Загалом для середньопалеолітичного часу характернішим є *мандрівно-осілий* спосіб життя, коли один сезон (чи відтинок часу) перебували в тривалішому поселенні, а інший характеризувався частим переміщенням з одного тимчасового табору в інший.

НАПІВДИКІ ОРДИ ЧИ ПЕРВІСНІ ОБЩИНИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО УСТРОЮ СУСПІЛЬСТВА НЕАНДЕРТАЛЬЦІВ

Огляд сучасних уявлень про соціальний устрій спільнот неандертальців

Кожна жива істота живе у товаристві собі подібних, підтримує стосунки з родичами, входить до окремих угруповань. І ми не виняток. Сучасні люди водночас належать до кола різних соціальних груп: разом із батьками, братами, сестрами, дідусями, та іншими найближчими родичами є родинами; разом із однокласниками, однокурсниками чи співробітниками — належимо до певного класу, курсу чи робочого колективу; разом із друзями складаємо коло однодумців і т. д. В той же час ми є мешканцями певного населеного пункту, області, країни чи континенту, представниками конкретного народу і держави. Всі ці численні переплетені зв'язки між людьми і характеризують те, що називається соціальним устроєм.

Якими ж були особливості соціального устрою суспільства неандертальців? На це питання складно одразу відповісти, адже давні люди не тільки віддалені від нас у часі, повністю відсутні «живі»

Взаємини між представниками різних поколінь, матерями й дітьми, чоловіками та жінками, мисливцями та неандертальськими господарями, «своїми» та «чужими» — все це входить у коло соціальних стосунків і становить підвалини соціального устрою

аналогі давнього суспільства. Що й казати, коли час зберіг лише деякі з об'єктів матеріальної культури наших предків.

Важливими для розуміння соціальних процесів минулого є дані етнографічних досліджень найвідсталіших у своєму розвитку племен Австралії, Тасманії, зони тропічних лісів та ін. Порівнявши ці дані, вчені дійшли висновку, що всі, без винятку, культури мисливців-збирачів, незалежно від географічного розташування, ландшафтно-кліматичних умов, рівня технічної озброєності тощо, мають цілу низку спільних рис. Повсюдний характер прояву цих спільних рис не тільки припускає їхнє глибоке історичне коріння, але і притаманність їх будь-якому людському суспільству. Так, можна припускати, що вони поширювалися і на середньопалеолітичне суспільство, якщо, звичайно, воно було людським.

Трохи забігаючи наперед, треба сказати, що, порівнюючи археологічні джерела і універсальні риси суспільства мисливців-збирачів, вдається простежити низку паралелей. На думку автора, це дає привід вважати, що при реконструкції суспільства неандертальців слід виходити з уявлення про суспільство саме людських істот, не таких як ми, але з принципово близькими нам логікою вчинків, здібностями, емоціями і культурою.

Встановлено, що архаїчним культурам притаманні кілька особливостей. По-перше, *консерватизм* і *традиційність*: тобто повне відтворення кожним наступним поколінням усіх без винятку сторін буття своїх батьків — від усталеної форми предметів побуту до порядку дій, які слід виконувати в кожній окремій ситуації. По-друге, *нерозчленованість на окремі сфери* — зокрема не розрізняються духовна і матеріальна сфери буття людини. По-третє, *цілісність сприйняття світу і людини у світі* — немає речей чи дій малого значення або, навпаки, вирішальних, оскільки кожна дія чи будь-яке слово змінює весь світ; будь-яка частина природи (рослини, тварини тощо) має душу (настільки, наскільки то було зрозумілим конкретному суспільству) та сприймається як рівнозначна. По-четверте, *міфологізм* світогляду — оточуючий світ, взаємозв'язок дій та наслідків пояснюється не науковими даними, а міфологічним зв'язком між предметами, живими створіннями та явищами природи. І останнє — *сакралізація* дій, технологічних процесів і окремих предметів: будь-яка дія людини — це священодійство, навіть якщо справа стосується виготовлення звичайного ножа.

Особливості архаїчної культури легше збагнути, уважніше придивившись вже до сучасного суспільства. Ми безупинно впроваджуємо щось нове. В нашому суспільстві яскраво виражена спеціалізація за професіями і родами занять. Наш світ чітко розчленований. Ми не вважаємо його цілісним, оскільки думаємо, що він зітканий із безлічі випадкових, не пов'язаних між собою явищ і подій. Панує думка, що наукове пояснення світу єдино правильне і прийнятне. І звичайно ж, ніхто не вважає надприродним вироб-

ництво кулькових ручок чи то автомобілів.

Певний час панувала думка, що людина архаїчної культури навіть мислить не так, як ми з вами, нелогічно і хаотично. Наразі дослідники доходять висновку про те, що особливого первісного мислення не існує, воно, як і наше, є раціональним та впорядкованим. Звичайно, відомі й особливості, зокрема для первісного мислення характерними є уявлення про надприродні зв'язки між явищами, діями і предметами, символізм, міфологізм.

Суспільство мисливців-збирачів складається з окремих общин, середня чисельність яких варіює від 25 до 50 чоловік. Важливим демографічним показником є також щільність населення, яка обчислюється поділом кількості осіб в общині на площу, яку ця община займає. Існує безпосередній зв'язок між чисельністю общини, розміром її території і щільністю населення — з одного боку, а також багатством біоресурсів та застосовуваними знаряддями й технологіями — з іншої. Це не дивно, адже чим багатшим є природне оточення, тим більша кількість людей може в ньому прохарчуватися і вижити. Протягом року чисельність і склад общин постійно змінюється. У несприятливий час, коли рослинних і тваринних ресурсів меншає — общини розпорошуються на окремі сім'ї або групи з кількох сімей. До того ж, залежно від обставин, община може тимчасово розпадатися на окремі групи, які займаються певними господарськими справами. Усі общини, відомі за етнографічними даними, є цілком самодостатні, займають певні, порівняно чіткі території, і складені кривно спорідненими сім'ями.

Наскільки узгоджуються археологічні дані з універсальними характеристиками етнографічно відомих архаїчних культур?

Ми вже знаємо, що на найвищому рівні в середньому палеоліті України розрізняється три різновиди індустрій: двобічні, однібічні та, можливо, зубчасті. Але на найнижчому йдеться про численні індустрії та індустріїні традиції.

Індустрією часто називають колекцію кам'яних виробів одного епізоду давнього заселення стоянки: інакше кажучи — те сміття, що лишилося після відвідин певної місцевості однією групою давніх жителів. Отже, можна вважати, що індустрія є наслідком життєдіяль-

ності якоїсь найменшої частки суспільства неандертальців. Іноді трапляються кілька розташованих поруч і схожих між собою індустрій; такі групи стоянок називаються *індустрійними традиціями*. Не виключено, що індустрійна традиція — це наслідок перебування в місцевості кількох споріднених груп давнього населення, або ж ці стоянки заселялися однією групою мисливців, але в різний час. Як свідчать археологічні дані, сусідні місцевості одночасно могли бути заселені мешканцями, що лишили по собі стоянки з різними індустріями. Варто уваги те, що ці індустрії лишалися незмінними протягом тисячоліть, мінялися лише природні умови, місця розташування стоянок, мисливська здобич.

Отже кам'яні вироби свідчать про традиційний, консервативний характер середньопалеолітичної культури. Консерватизм проявляється і в повторюваності форм кам'яних виробів та незмінності технологій, застосовуваних для їх виготовлення. Проте наукою ще не доведено, чи можна, знаючи ці факти, припускати, що й інші прояви середньопалеолітичної культури були такі самі, як і в архаїчних культурах.

У площині припущень і здогадок перебуває іще одне питання: наскільки схожі характеристики первісного мислення і мислення неандертальців? Підставою, яка дозволяє припустити їхню принципову схожість, є загальнолюдська природа представників архаїчних культур і неандертальців. Звісно, тут потрібно звернути увагу на те, що первісне мислення не могло скластися раптово, в тому сформованому вигляді, який притаманний етнографічним суспільствам мисливців-збирачів.

Звичайно, не можна безпосередньо переносити усі детальні характеристики відомих з етнографії архаїчних культур на середній палеоліт. Цей хибний прийом іноді можна зустріти в популярній літературі про палеоліт: описується археологічна стоянка віком 350 тис. років, наприклад, десь у Великій Британії, а ілюструють її замальовкою з побуту австралійських аборигенів ХІХ століття. Якби ж усе було так просто! На жаль, архаїчні культури сучасності не є середньопалеолітичними; до того ж вони не стояли на місці, хоча й розвивалися дуже повільно. Зазвичай дотримуються думки,

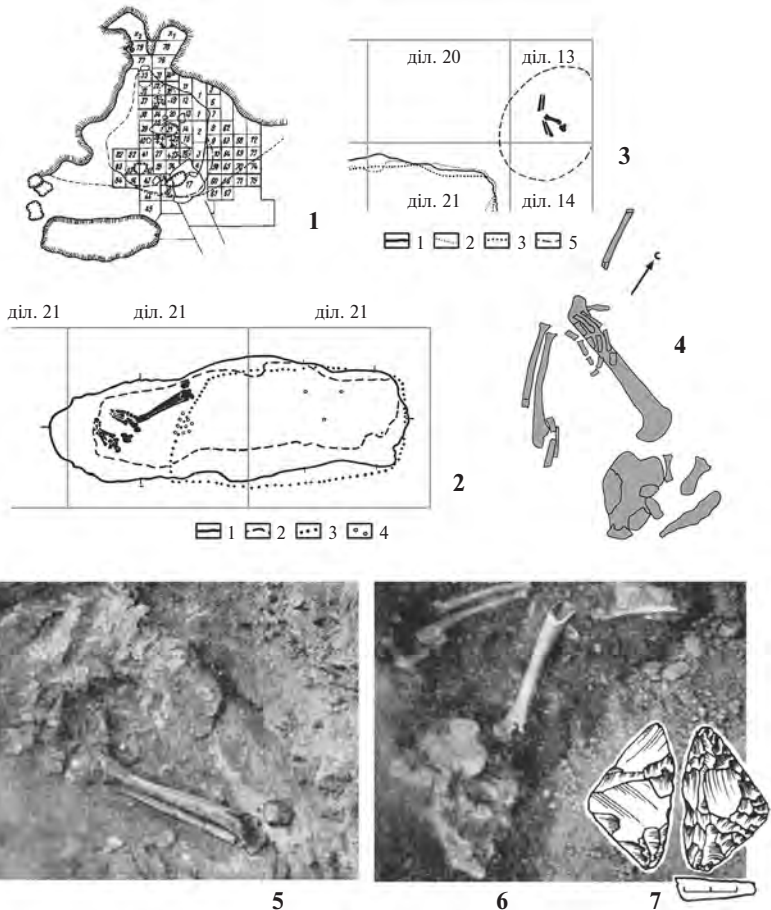

що архаїчні суспільства можуть слугувати приблизним аналогом верхнього палеоліту (тобто періоду 30–13 тис. років тому). Водночас нові дані про середній палеоліт усе переконливіше свідчать: немає чіткого бар'єру між середнім і верхнім палеолітом; ця межа розмита, непевна. А це знову свідчить про те, що найсуттєвіші, вищезгадувані універсальні характеристики людського суспільства мисливців-збирачів можна застосовувати до будь-якого давнього людського суспільства, незалежно від фізичного вигляду його представників.

Водночас слід пам'ятати про те, що час середнього палеоліту належить до початкового етапу розвитку й ускладнення суспільних взаємин і світобачення. Лише в процесі тривалого розвитку ці два чинники набули тієї складності та завершеності, яка спостерігається сьогодні в архаїчних культурах.

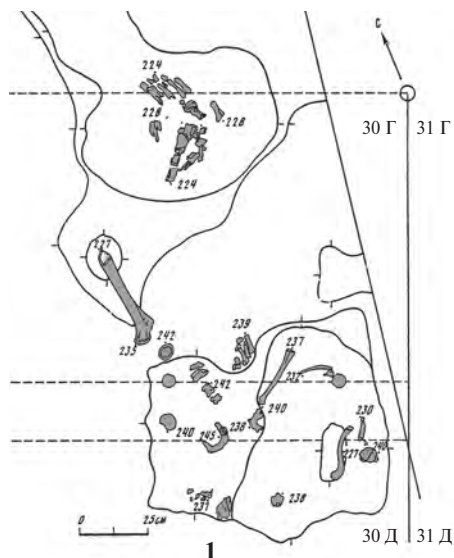
Згідно із сучасними уявленнями, первісне суспільство епохи середнього палеоліту утворювалося сукупністю общин (або праобщин). Вчені не виключають, що члени окремої общини усвідомлювали свою єдність у формі тотемізму — тобто вели своє походження від якогось міфологічного предка, яким міг вважатися звір, рослина або явище природи. Община пізніх неандертальців становила групу людей, які виявляли всебічне піклування один про одного. Одним із проявів такого піклування вважають навмисні поховання (і справді, коли люди турбуються про своїх небіжчиків, це означає, що між ними і при житті існують тісні зв'язки). Загальновідомим є одне з неандертальських поховань на Близькому Сході, де в могилі було знайдено пилок рослин — рештки покладених на тіло померлого квітів. Відомі й поховання неандертальців похилого віку зі скаліченими руками чи хворими ногами. Такі люди не були добрими мисливцями, не могли прогнати себе власними зусиллями. Отже, якби не допомога з боку співродичів — вони просто не дожили б до такого віку.

У неандертальські часи, зрозуміло, не все було мирно. На деяких стоянках на Балканах і у Франції знайдені людські кістки із такими ж слідами, як на кістках упольованих і потім спожитих тварин.

Кіік-Коба, Східний Крим. План верхнього вогнищного шару (1), поховання дорослого неандертальця (2, 5) та дитини (3, 4, 6). Кам'яне знаряддя, імовірно, пов'язане з похованням дитини (7)

Умовні позначення: 1 — обриси могильної ями на рівні скелястого дна; 2 — обриси могильної ями з похованням дорослого неандертальця на рівні її дна; 3 — обриси глибокої ями на ділянці 21, що зруйнувала східну частину поховання; 4 — місце знаходження дрібних кісток кисті; 5 — імовірний контур поховання дитини

Поховання дітей *Homo neanderthalensis* із Заскельної VI (Колосовської), ділянка розкопу 1973 р.

1. План розташування кісткових решток.
2. Фотографія ділянки з кістковими рештками після розчистки

Значить, неандертальцями практикувався і *канібалізм* — поїдання тіла вбитого ворога, який належить до твого ж виду. Це не становить якоїсь несподіванки, адже нещодавно у деяких племен вважалося за честь з'їсти тіло супротивника. До речі, зазвичай займаються канібалізмом не через нестачу харчів, а суто з ідеологічних міркувань, і в давні часи, напевно, вони полягали в тому, щоб заволодіти силою, мужністю та мисливською вдачею супротивника.

Слідів канібальських трапез в Україні не знайдено, на відміну від фактів поховання неандертальців, які відомі в Криму та відкриті Г. А. Бонч-Осмоловським у Кіік-Кобі та Ю. Г. Колосовим у Заскельній VI. До середньопалеолітичного часу, імовірно, належать і захоронені рештки дитини сучасного фізичного вигляду зі Ста-

	відкриті стоянки		печерні стоянки	
	відкрита площа, м ²	підвищена концентрація матеріалу, м ²	площа сховища з майданчиком, м ²	підвищена концентрація матеріалу, м ²
		~130		
Молодово I: IV	1200	>275		
Молодово I: IV		~170		
Молодово V: 11		256	~90	
Молодово V: 11	256	>100		
Кетроси розкоп II	100	>50		
Кетроси розкоп I	125	>70		
Буглів V: II	113	>40		
Кіік-Коба: VI			~90	~50
Вовчий Грот			~170	>90
Пролом II			~80	~40
Чокурча I: IV			~220?	~70?
Кіік-Коба: IV			~90	~50
Пролом I			~90	~60
Старосілля: 2			~400	~80
Холодна балка			50	50
Кабазі I			~140	~90
Шайтан-Коба I			~50	~50

Дані про розміри деяких середньопалеолітичних стоянок України

росілля з розкопок О. О. Формозова.

Припускають, що останній етап періоду неандертальців був часом становлення роду або, принаймні, деяких зародкових форм родової організації. А. Н. Рогачов, В. П. Любін та інші дослідники вважають, що сімейно-родовий первісний лад склався вже в мустьєрський час (нагадаємо — це друга половина середнього палеоліту, починаючи приблизно від 100 тис. років тому). Достеменно не відомо, коли виникла елементарна родина. Зрозуміло, що прямих даних

про це немає, а теорії дають підстави одним дослідникам вважати, що стійка група із самця, самки і дитинчат існувала вже у австралопітеків (приблизно 2–2,5 млн років тому), а іншим — стверджувати, що часом її появи є пізніші періоди.

Найімовірніше, кожна община неандертальців складалася з кількох малих, або т. зв. *нуклеарних* сімей. Проводячи етнографічні паралелі, можна припускати, що чисельність окремої сім'ї в середньому становила близько 5–6 осіб. Імовірно, що сім'ї склалися з представників трьох поколінь: дітей, батьків і батьків батьків. Тривалість життя в середньому палеоліті була невеликою — близько 30 років.

Якою ж була чисельність неандертальських общин? Непрямою вказівкою можуть служити розміри стоянок. Так, площа стоянок у скельних гротах і навісах коливається в межах 50–90 м², в той час як на відкритій місцевості стоянки дещо більші за площею — до 80–120 м². Вчені пояснюють цю різницю жорсткими просторовими межами гірських сховищ.

Іноді припускають, що на одну людину припадало близько 10 м² площі стоянки. Навряд чи варто, виходячи з цих імовірних оцінок, намагатися обчислити кількість мешканців конкретних поселень. Важливо інше: така оцінка дає підстави скласти уявлення про порядок чисельності мешканців середньопалеолітичних стоянок. Отже, мова йде не про сотні і навіть не про десятки мешканців. Найімовірніша оцінка — в межах десяти-двадцяти. Пригадаймо: нижня межа чисельності общини за етнографічними даними становить 10–25 осіб — ось ми побачили ще одну паралель між неандертальським і архаїчним суспільством сучасних мисливців-збирачів!

Показовими є відомості про діяльність, якою неандертальці займалися на своїх стоянках. Цікавими є дані про пам'ятки Криму, де розрізняються нетривалі спеціалізовані стоянки з первинного розбирання здобичі і базові табори, куди ця здобич транспортувалася і де вона споживалася. Це означає, що окремі групи мисливців-збирачів раз у раз покидали, а потім знову поверталися

до базового табору з гарними шматками туш упольованих тварин. Ми вже згадували про знахідку кісток дельфінів на одній із стоянок Криму — вона теж свідчить про мандрі якоїсь групи неандертальців, що, потрапивши на морське узбережжя, потім повернулася до базової стоянки у передгір'я.

Окрім стоянок, на яких проводилася попередня обробка мисливської здобичі, існували й інші види спеціалізованих стоянок, які відвідували окремі групи неандертальців. Це, зокрема, т. зв. *майстерні*, на яких проводилося випробовування сировини та її початкова обробка. А ось ще один приклад спеціалізованої діяльності неандертальців: за даними вивчення слідів використання на кам'яних знаряддях приазовської стоянки Носово І в Росії, вони займалися тут переважно обробкою шкіри.

Сліди спеціалізованих і базових стоянок знайдені повсюдно, де проживали неандертальці. А це означає, що в процесі освоєння території община неандертальців періодично ділилася на дрібніші групи. Така ж закономірність властива будь-якій общині, відомій за етнографічними даними. Отже, — ще одна паралель подібності між суспільствами неандертальців і архаїчних мисливців-збирачів!

Ми вже згадували індустрийні традиції — групи стоянок зі схожими наборами знарядь. Не виключено, що такі стоянки є наслідком життєдіяльності давніх груп людей, пов'язаних єдністю традицій і, врешті-решт — єдністю походження. Іншими словами, може йтися про общину. В усіх випадках маємо на увазі невеликі території. Так, відстань між найвіддаленішими стоянками окремої індустрийної традиції становить близько 30 км, а ймовірні освоєні ареали, відповідно, укладаються в межах 100–300 км². Важливо, що ці дані знову-таки відповідають тому, що ми знаємо про архаїчні культури мисливців-збирачів.

Освоєні ареали навряд чи мали постійні межі, оскільки неандертальці безперервно мігрували (нагадаємо, перші справжні тривали поселення з'явилися не раніше переходу до землеробства і тваринництва). Тому територія певної общини часто змінювалася. З етнографічних даних відомо, що мисливці, як правило, не заходили

на територію чужої общини, хоча вона і не охоронялася по периметру спеціально вирядженими озброєними загонами. А як щодо неандертальців? Тут важливе значення мають дані про ареали поширення пам'яток з однотипним інвентарем. Найкращий приклад регіону з численними пам'ятками, які досить чітко розподіляються на окремі групи за ознакою подібності кам'яних виробів, знову надає Крим. Для часу після останнього міжльодовиків'я тут розрізняють чотири угруповання: *аккайське*, *старосільське*, *кїїк-кобинське*, *кабазійське* або *західно-кримське*. Пам'ятки аккайської і кїїк-кобинської індустрійних традицій в основному локалізуються у Східному Криму, а старосільські та західно-кримські

—
в Західному.

Чим пояснити таку прив'язаність стоянок з однаковим інвентарем до визначеної території? Її неможливо вбачати в різних кліматичних умовах, ландшафтах, хронологічному розміщенні, сезонності чи уживаній стратегії освоєння території — все це було однаковим у всіх кримських неандертальців. Але якщо не існувало природних перепон і археологічні дані свідчать про наявність певних територіальних обмежень, то слід зробити висновок: в цьому відбилосся уявлення стародавніх людей про територіальну «недоторканність» освоєних різними общинами ареалів — тобто те саме явище, що спостерігається і в сучасних мисливців-збирачів.

Тут, звичайно, не йдеться про те, що територія Криму була поділена неандертальцями на окремі ділянки, непорушність кордонів яких непохитно обстоювалася протягом багатьох тисячоліть. Йдеться про інше: в кожний окремий момент часу ареал, освоєний групою неандертальців, міг мати майже непроникні кордони.

Визначальною рисою суспільного життя неандертальців є його локальність. Сучасне життя не є локальним: численні торговельні, політичні, інформаційні зв'язки пронизують усю земну кулю. Звичайно, міцність і інтенсивність зв'язків були меншими у середньовіччі, в античні часи чи в добу існування трипільських землеробів, але й тоді вони не були локальними, зведеними тільки до рівня

сусідів. Вважається, що революційні зміни у зв'язках сталися десь на переході до верхнього палеоліту. Показником цих зрушень є вироби чи матеріали, які походять іноді з районів, на тисячі кілометрів віддалених від місця знахідки.

У той же час для середньопалеолітичного періоду такі знахідки не відомі. Неандертальці жили замкнено: достеменно знали свою мисливську територію та всіх однопоселенців; вирізняли своїх найближчих сусідів; але й гадки не мали про те, що відбувається за 100–200 км від їхніх домівок. Усі соціальні зв'язки, на думку англійського дослідника К. Гембла, зосереджувалися в межах *особистої* (до 5 учасників) і *господарської* (до 20 учасників) території. Отож, соціальне життя обмежувалося і територіально, межами освоєного общиною ареалу. Досвід, знання і культурні надбання передавалися тільки від покоління до покоління. На стоянках неандертальців іноді знаходять символічні об'єкти, які, можливо, слугували для передачі якоїсь інформації: кістяні чи кам'яні предмети з гравіруванням, регулярними нарізками чи зарубками, просвердленими отворами.

Яскраве символічне навантаження має використання мінеральних барвників. У нашому повсякденному житті колір майже втратив інформативність, однак навіть ми і досі сприймаємо, скажімо, чорне вбрання як ознаку жалоби.

У середньому ж палеоліті фарбування виробів напевно несло якусь інформацію, було знаком, символом. В українських стоянках часто знаходять природні фарби: окисленого заліза, марганцю тощо. Іноді на них є сліди скобління і стирання з метою отримання порошку. У кримській стоянці Кіік-Коба знайшли спеціальну кістяну ступку для розтирання барвників, виготовлену з відгалуження нижньої щелепи коня. А в Кетросах на Подністров'ї М. К. Анісюткін натрапив на фрагмент вохри, а поряд два зуби печерного ведмедя, можливо, навмисно покладених під великий камінь. Незвичну знахідку виявлено О. С. Ситником на стоянці Пронятин під Тернополем. Він натрапив на кістку бізона з вирізьбленим на ній зображенням якоїсь істоти. Якщо середньопалеолітичний вік цієї знахідки буде додатково підтверджено (наприклад, безпосередньо

Променева кістка первісного зубра з гравійованим зображенням тварини із середньопалеолітичної стоянки Пронятин під Тернополем

продатовано кістку), ми матимемо справу з унікальним свідченням образотворчої діяльності неандертальського часу. В цілому ж, прояви духовної культури — прикраси, орнаментовані предмети, поховання, використані барвники тощо — порівняно нечисленні в середньому палеоліті, й Україна щодо цього не є винятком. Варто взяти до уваги, що всі вони пов'язані з другою половиною середнього палеоліту і належать до мустьєрського часу, (близько 115–30 тис. років тому). Наразі справжній розквіт мистецтва, який водночас знаменував собою і значне ускладнення світобачення давніх мешканців країни, стався значно пізніше, вже у верхньому палеоліті, 30–20 тис. років тому.

Але це вже була й інша людність: разом з верхнім палеолітом на зміну палеоліту середньому і неандертальцям прийшли *Homo sapiens*.

ОСТАННІ І БЕЗ МАЙБУТНЬОГО? ДРАМАТИЧНИЙ ПЕРЕЛАМ КІНЦЯ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ І ПОЧАТОК ВТОРГНЕННЯ НОМО SAPIENS

Від неандертальця до людини сучасного вигляду

У порівняно недавній передісторії Європи (і нашої країни) є період, довкола якого по-особливому киплять наукові пристрасті, яким невтомно цікавляться журналісти і широкий загал. Це т. зв. *період переходу* від середнього до верхнього палеоліту. Загалом, будь-який період є перехідним: від того, що вже минув, до наступного. Чому ж така особлива шана саме до цього періоду?

А зумовлене це, власне, тим, що з нього і починається історія сучасного людства, історія виду *Homo sapiens* на теренах Європи, наша історія. Скажете: хай би якими розвиненими не були неандертальці, вони не такі, як ми. Доля неандертальців — «народу», що протягом останніх, щонайменше 100 тис. років заселяв Європу — нас мало стосується. Може, таки стосується?

У поясненні подій, що почали розгортатися в Європі десь 50–40 тис. років тому, тісно переплелися археологічні і антропо-

логічні аргументи. Довгий час вважалося, що верхній палеоліт на території України є результатом закономірного розвитку й ускладнення попередніх пізньомустерських культурних традицій. Не вбачали особливих проблем і в тому, що на переході до верхнього палеоліту змінився фізичний вигляд самої людини: існувала думка, що неандертальці на той момент вже біологічно трансформувалися в сучасних людей. (Не будемо вдаватися в подробиці пояснень такої прискореної еволюції.) Проте думка про місцеве походження верхнього палеоліту на території України і дотепер не знайшла переконливого археологічного підтвердження. Що ж до антропологів, то така думка більш-менш сприймалася ними, коли вважалося, що неандертальців і сучасних людей розділяє якийсь істотний проміжок часу, принаймні кілька тисячоліть. Але недавно з'ясувалося, що вони в часі — співіснували! З погляду біології, раптове прискорення еволюції неандертальців на найпізнішому етапі їхнього існування та їхнє блискавичне перетворення в людей сучасного фізичного вигляду — пояснити неможливо.

Більш імовірним, отже, стає припущення про немісцеві, позаєвропейські, витоки верхньопалеолітичної культури. Це припущення довгий час відкидалося вітчизняною наукою, але наразі стає все більш прийнятним. На його користь свідчать і дослідження, далекі від традиційної археології та антропології, зокрема — генетичні. Наразі вдається — хоча і в найзагальніших рисах — реконструювати час і напрямки поширення окремих генів. Генетичні дослідження свідчать про те, що масова міграція людей сучасного вигляду на територію Європи мала місце близько 35 тис. років тому.

Отже, поява верхнього палеоліту в Україні пов'язується тепер з переселенням сюди людей сучасного фізичного вигляду, які й принесли з собою нові традиції, технології і культуру. Кожного разу прибуття нових поселенців на вже заселені території неминуче призводить до контактів між прийшлими чужинцями і місцевими жителями. Ці взаємини можуть бути порівняно дружніми, відстороненими або й ворожими. Одне можна сказати з впевненістю: ніхто в такій ситуації не виступає у ролі стороннього спостерігача.

Варіантів взаємовідносин кілька, не виключений і мирний. Якщо так, можна припускати й такий розвиток подій, що призводив до виникнення гібридного населення, змішаної культури — з елементів прийшлих культурних традицій та традицій місцевих.

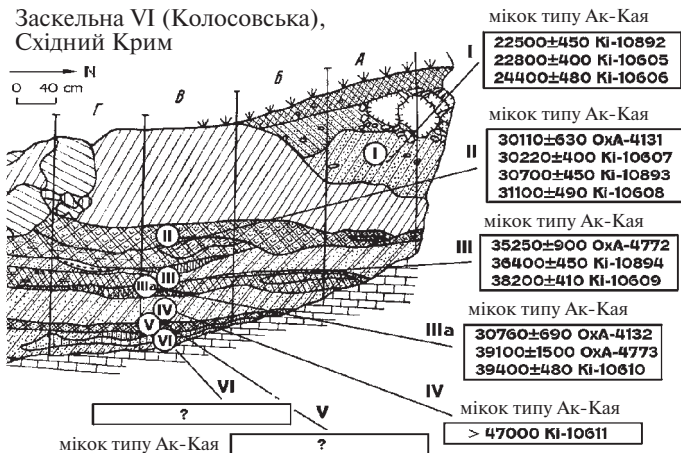
Звичайно, взаємини між неандертальцями і людиною сучасного фізичного вигляду могли мати місце лише в тому випадку, коли б вони водночас заселяли одну й ту саму територію. Чи існують докази цього?

Як було нещодавно встановлено, останній період проживання на території Європи неандертальців — 30–28 тис. років тому. Це той час, коли майже повсюдно, і в Україні також, з'явилось багато нового, верхньопалеолітичного населення. Найбільша концентрація найпізніших неандертальських стоянок відкрита на півдні Іберійського півострова — на західній околиці Європейського континенту. Цей регіон навіть отримав назву неандертальського рефугіуму — «заповідника». Неандертальські стоянки віком близько 30–28 тис. років тому відомі в Португалії, Іспанії, Франції, Німеччині, Румунії. В західній Європі знайдені також поодинокі середньопалеолітичні стоянки ще молодшого віку. Слід звернути увагу: найдавніші верхньопалеолітичні стоянки на цих же територіях датуються близько 38 тис. років тому. Отже, факт досить тривалого — до десяти тисячоліть — співіснування неандертальців та *Homo sapiens* у деяких областях Європи вважається доведеним.

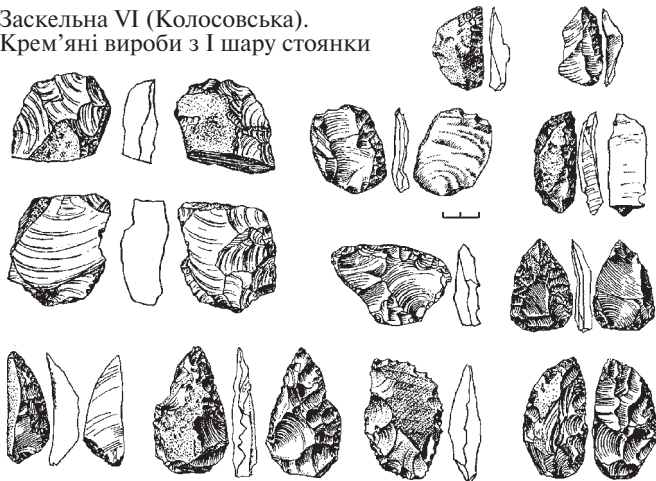
Нещодавно були отримані нові дані про період переходу від середнього до верхнього палеоліту і на території України. Зокрема, був установленний вік деяких пізніх середньопалеолітичних пам'яток Криму, отримані відомості про вік ранніх верхньопалеолітичних пам'яток у Криму (Сюрень I, Буран-Кая III) та в Середньому Подніпров'ї (Міра). Всі вони належать проміжку між 32–28 тис. років тому.

Особливий інтерес становить вік найпізніших стоянок середнього палеоліту України. Важливу інформацію про це надає Крим.

Ціла низка середньопалеолітичних стоянок півострова датуються між 30 і 28 тис. років тому (Заскельна V: I; Заскельна VI (Колосовська): II; Пролом I: I; Пролом II: II; Буран-Кая III: B1; Альошин

Заскельна VI (Колосовська).
Крем'яні вироби з I шару стоянки

Заскельна VI (Колосовська). Ділянка західного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Крем'яні вироби з I шару, можливо, одного із найпізніших середньопалеолітичних поселень Східної Європи віком близько 23–25 тис. років тому

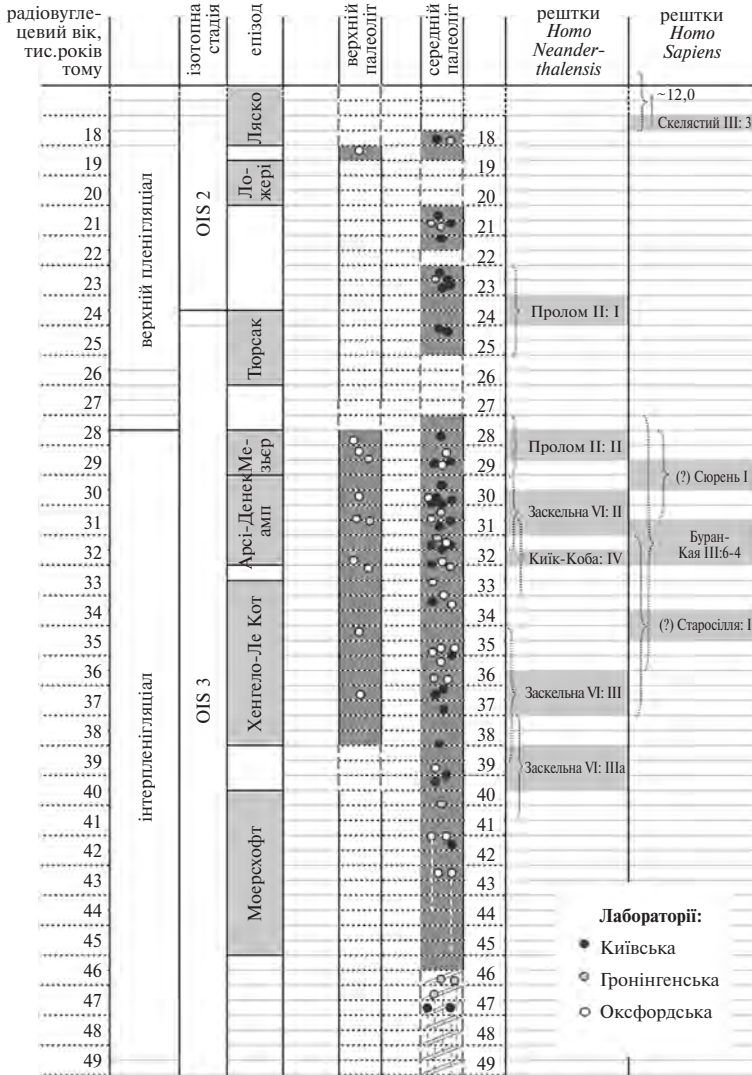

Грот: I). Дуже ймовірно, що існують пам'ятки ще молодші. Між 25–23 тис. років тому датуються шари Пролом II: I та Заскельна VI (Колосовська): I. До інтервалу 21–18 тис. років тому належить стоянка Шайтан-Коба IV.

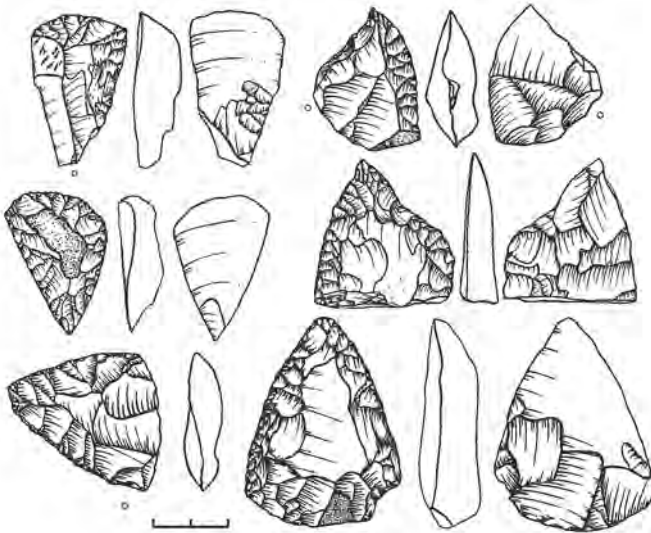
А яким же є вік кримських верхньопалеолітичних стоянок? У цілому вони датуються між 32 і 12 тис. років тому. В той же час стоянки, датовані між 27 і 18 тис. років, відсутні повністю. Отримані дані підтверджують факт співіснування на території Криму неандертальців і *Homo sapiens* між 32–38 тис. років тому. Цей період був порівняно тривалим (близько 4–5 тисячоліть), проте він не завершився повною заміною середнього палеоліту верхнім — як це спостерігається на інших територіях країни. Зауважте, що між 27 і 18 тис. років тому верхньопалеолітичні пам'ятки відсутні на території Криму. Але Крим не був покинутий населенням: в цей час тут існували стоянки із середньопалеолітичним інвентарем. Отже, Кримські передгір'я були покинуті, але тільки людьми сучасного вигляду, їх населяли на той час неандертальці. Виходить, що Крим, нарівні з Іберійським півостровом, також може претендувати на назву «неандертальського заповідника», однієї з останніх у Європі «ліній оборони неандертальців» від навали прийшлого населення.

Існує думка, що творцями всіх без винятку європейських, в тому числі й українських, середньопалеолітичних наборів знарядь та технологій були неандертальці. Так само одноставно вважається, що «авторами» верхньопалеолітичних індустрій були люди сучасного фізичного вигляду. Це правило, здається, не має загально визнаних винятків. Проте не виключено, воно було порушено на території Східної Європи — у випадку кримської печери Старосілля, дослідженої О. О. Формозовим на початку 50-х років минулого століття. Там знайдено поховану дитину, яка виявилася сучасною за фізичним виглядом, але супроводжувалася середньопалеолітичними виробами. Нещодавно в Старосіллі відкрито ще кілька кістяків, цього разу, на думку вчених, середньовічних. Ці відкриття ставлять під сумнів і вік поховання, відкритого О. О. Формозовим. Але крапки тут не поставлено, остаточного рішення немає. Можливо, справи

Розділ 12. Останні і без майбутнього?

Співвідношення віку середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних стоянок Криму за даними радіовуглецевого датування

У верхньому шарі стоянки Міра під Запоріжжям знайдено вироби дуже схожі на середньопалеолітичні. Але інші знаряддя, а також прикраси з кістки, бурштину, кістяні знаряддя свідчать про те, що спосіб життя людей, які близько 28 тис. років заселили цю місцевість, був уже верхньопалеолітичним

допоможе датування решток дитини, виявлених у 1950-х роках. Варто зачекати. А до того часу можна прийняти як аксіому: будь-яка середньопалеолітична індустрія є продуктом творчості неандертальців, будь-яка верхньопалеолітична — належить людям сучасного фізичного вигляду.

Однак, крім середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних пам'яток, на Україні — як і в сусідній Росії, а також у Центральній Європі — відомі своєрідні стоянки, що поєднують у своєму кам'яному інвентарі середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси. Це *архаїчні* або *симбіотичні* верхньопалеолітичні індустрії.

Звичайно, природа цих пам'яток гостро дискутується і нині. За яких умов вони виникли? Чому поєднують більш архаїчні і більш прогресивні риси?

Питання про архаїчну складову низки українських верхньопалеолітичних пам'яток вирішували б значно простіше, якби вони знаходилися не в Україні, а десь у Північній Америці. Тоді «архаїчну» специфіку можна було б цілком переконливо пояснювати різницею культурних традицій різних груп населення (добре, коли все населення належить до *Homo sapiens*). Одні звикли робити скребки, а інші — скребла. Нічого дивного: звичка. Але в нашому випадку проблема складніша: в Північній Америці немає неандертальських пам'яток, які містять знаряддя, виготовлені тими ж — один в один — способами, що і в стоянках з архаїчною індустрією, на відміну від України, де вони є.

Верхньопалеолітичні пам'ятки з архаїчним елементом

Можна припускати кілька ймовірностей виникнення українських верхньопалеолітичних пам'яток з архаїчним компонентом.

Імовірність перша: вони є результатом самостійної еволюції місцевого середнього палеоліту. Чи в змозі були неандертальці самотужки, без зовнішнього поштовху, революціонізувати свою технологію? Виходячи з нових даних про неандертальців — так, могли. З погляду фізичних здібностей та умінь, з технічного погляду — вони були повністю до цього готові. Неандертальці підійшли впритул до верхньопалеолітичних технологій, але останній крок ними зроблений не був. Чому? Дуже просто: нові технології не додали би більшої продуктивності. Звичні знаряддя та технології неандертальців були не менш ефективними. Щоправда, представники середнього палеоліту не були раціоналістами. Вочевидь, вони не зробили крок із середнього у верхній палеоліт з якоїсь іншої причини. Можливо — і це здається вірогіднішим — відповідь криється в різниці устрою суспільств. Неандертальське, пригадаймо, було суто локальним: неандерталець протягом усього життя не виходив за межі звичної території, радіусом до 100 кілометрів. Верхньопалеолітичне вже

було розімкненим, і подолавши навіть тисячу кілометрів, можна було впізнати «своїх». Отже, різниця — у світобаченні. Відповідно *Homo sapiens* мали ширші знання, а, як відомо, хто володіє інформацією — той володіє всім. Ця формула, напевно, була актуальною і для часів палеоліту. Отже, неандертальці не мали змоги здолати не технічний поріг, а поріг світобачення. Таким чином, слід визнати: перша ймовірність виникнення архаїчного верхнього палеоліту на території нашої країни не є правдоподібною — його не могли започаткувати місцеві неандертальці.

Імовірність друга: архаїчний верхній палеоліт утворився в результаті запозичень — неандертальці, завдяки добре поставленому «промисловому шпіонажу», змогли викрасти та освоїти нові технології у прибульців. В принципі, це можливо — копіювання покинутих чи загублених виробів, виготовлених за «прогресивними» технологіями, здається цілком посильною задачею для неандертальців. Однак залишається питання: навіщо цим займатися? Ми вже згадували: економічного сенсу в запозиченні не було. Крім того, не слід забувати: йдеться про світ традиційних культур. У розумінні людей традиційного суспільства запозичити чуже — значить і самим стати іншими, розірвати зв'язок із предками, суттєво змінити своє місце в світі. І нарешті: виготовлення верхньопалеолітичних знарядь неандертальцями не перетворило б їх автоматично на сучасних людей. Отже, цей варіант також не годиться.

Імовірність третя: архаїчний верхній палеоліт є результатом незалежної творчості людини сучасного фізичного вигляду. Як же тоді пояснити, що він є сумішшю середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних елементів? З верхньопалеолітичними — скребками та різцями — проблем немає: усюди в світі в цей час вони пов'язані з людиною сучасного вигляду. А як щодо середньопалеолітичних біфасів, скребел, гостроконечників? По суті, йдеться про ті ж самі запозичення, але цього разу «промисловим шпигунством» зайнялися прийшли *Homo sapiens*. Проте мотивів, причин такого запозичення вони не мали, так само, як їх не було у неандертальців. Отже, здається дуже сумнівним, що місцеві неандертальські технології,

зокрема практика виготовлення двобічних виробів, справила настільки сильне враження на прийшлих *Homo sapiens*, що вони запозичували і удосконалювали її.

Нарешті, останній варіант: архаїчні пам'ятки верхнього палеоліту Східної Європи є результатом контактів між представниками різних типів людей і культур. Це припущення принципово узгоджує і антропологічні і археологічні дані.

У Східній Європі відома низка пам'яток зі змішаними середньо- і верхньопалеолітичними рисами. Обов'язкова присутність в інвентарі таких пам'яток середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних різновидів виробів і технологій свідчить про те, що це не випадковість, а прояв стійкої традиції. Дуже важливо, що її виникнення збігається з часом появи на цих територіях нового населення — отже, ці події, швидше за все, пов'язані між собою. Взаємозв'язок їх підтверджується і для інших територій Європи: архаїчний верхній палеоліт відомий тільки там, де було неандертальське населення, і виникає він тоді, коли на ці території почало проникати нове населення — люди сучасного вигляду. Скільки часу потрібно для того, щоб нові традиції зародилися і закріпилися? Важко з точністю відповісти. Однак навряд чи великою помилкою буде припустити, що цей процес вимагав більш, ніж сотню — кілька сотень років. Освоїти чужі технології можна лише за допомогою навчання або наслідування. Обидва шляхи вимагають безпосереднього і досить тривалого контакту. Отже: традиція могла зародитися, сформуватися, усталитися в тому випадку, коли «учні» та «вчителі» проживали разом.

У нашому випадку імовірно «учні» та «вчителі» належали до двох різних форм людини. І звідси виникає суттєва складність. Адже відомо, що носіями архаїчних чи симбіотичних традицій Східної Європи — т. зв. *стрілецької* і *городцовської культур* Середнього Дону — були люди сучасного фізичного вигляду. Це правило справедливе і для українських пам'яток (зокрема для I шару Міри під Запоріжжям, де були знайдені рештки сучасної людини). У той же час, усі названі індустрії містять середньопалеолітичні компоненти, зокрема

своєрідні двобічні знаряддя. А ці останні — такі ж самі, які знаходять на неандертальських стоянках на Північному Кавказі, в Криму та в Центральній Європі. Важко уявити, що за кілька тисячоліть, які пройшли з моменту виникнення архаїчних традицій, міг кардинально змінитися антропологічний тип носіїв. Ми вже згадували: про таку блискавичну зміну фізичної, тілесної будови людей — з точки зору біологічних законів — мова йти взагалі не може!

Варто замислитися. Маємо послідовність: середній палеоліт — архаїчний верхній палеоліт — верхній палеоліт. За логікою виходить: якщо люди сучасного фізичного вигляду з'являються наприкінці цього ланцюжка, виходить, вони ж перебували й на її початку. Але коли припустити, що на початку послідовності були ще й неандертальці, то де ж вони потім поділися?

Тут можна навести такі міркування. Певні архаїчні риси прослідковуються в морфології носіїв досить пізніх симбіотичних індустрій Східної Європи — наприклад, у Сунгирі, з датою 25-24 тис. років тому. Хоча останнім часом заперечується неандерталоїдність рис сунгирців, певні вказівки на ймовірну метисацію неандертальців і людей сучасного фізичного вигляду залишаються. Явні архаїчні риси помітні в будові людини з португальського місцезнаходження Лагар Бейо, датованого близько 25–24 тис. років тому і пов'язаного з *граветською*, тобто однією із справжніх верхньопалеолітичних культур. Є повідомлення про сполучення архаїчних і розвинених рис у недавно виявлених кісткових рештках *Homo sapiens* в румунських Карпатах, віком близько 35 тис. років. Перелік подібних прикладів можна продовжити.

Відомо, що, сучасні за морфологією кісткові рештки людини, виявлені в різних регіонах Європи, датуються не давніше 32 тис. років тому. Дослідники доходять висновку: «неандерталоїдні риси» досить часто трапляються на ранніх верхньопалеолітичних стоянках. Таким чином, антропологічні дані певною мірою свідчать на користь безпосередніх контактів і гібридизацію *Homo sapiens* і *Homo neanderthalensis*. Цей процес міг мати місце, принаймні, 40–32 тис. років тому.

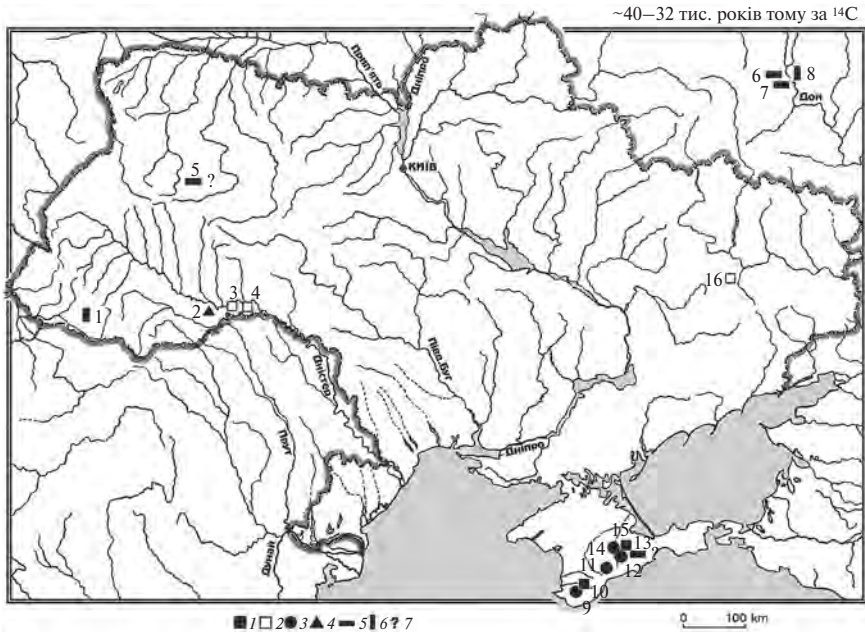
Дані генетичних аналізів, на перший погляд, суперечать такій імовірності. Так, останні дослідження по мітохондріальній ДНК неандертальців та раних кроманьйонців не дають підстави стверджувати про наявність генетичних зв'язків між двома різновидами людини. Однак, як підкреслюють самі генетики, на рівні сучасних даних і методик неможливо цілковито заперечувати наявність контактів між двома популяціями.

Слід врахувати ще одну обставину. Не виключено, що гени сучасної людини, яка інтенсивно контактувала з архаїчними людьми, досить швидко витіснили з генетичного набору більшість специфічно неандертальських генів. Припускають, що неандертальці були менш репродуктивними порівняно з *Homo sapiens*. Контакт між репродуктивнішим і менш репродуктивним підвидами може призводити до швидкого зникнення підвиду з нижчою репродуктивністю. Тому можливий парадоксальний висновок про те, що причиною швидкого зникнення неандертальців були не війни й епідемії нових хвороб, а саме мирне співіснування та інтенсивна гібридизація тубільців із прийшлим населенням.

У такому випадку знаходить своє пояснення нова, археологічно зафіксована, традиція змішаної культури з архаїчними і більш розвиненими елементами. Стає зрозумілішим, чому так швидко зникає архаїчніша форма людей — неандертальці.

Водночас не слід вважати, що таке пояснення долі неандертальського населення — єдино можливе. Симбіотичні індустрії відображають лише одну, до того ж, не пануючу, форму переходу до верхнього палеоліту. Факти свідчать швидше про різку зміну середнього палеоліту верхнім. Не варто відкидати навіть найжорсткіші імовірності, аж до фізичного знищення частини місцевих мешканців прийшлим населенням.

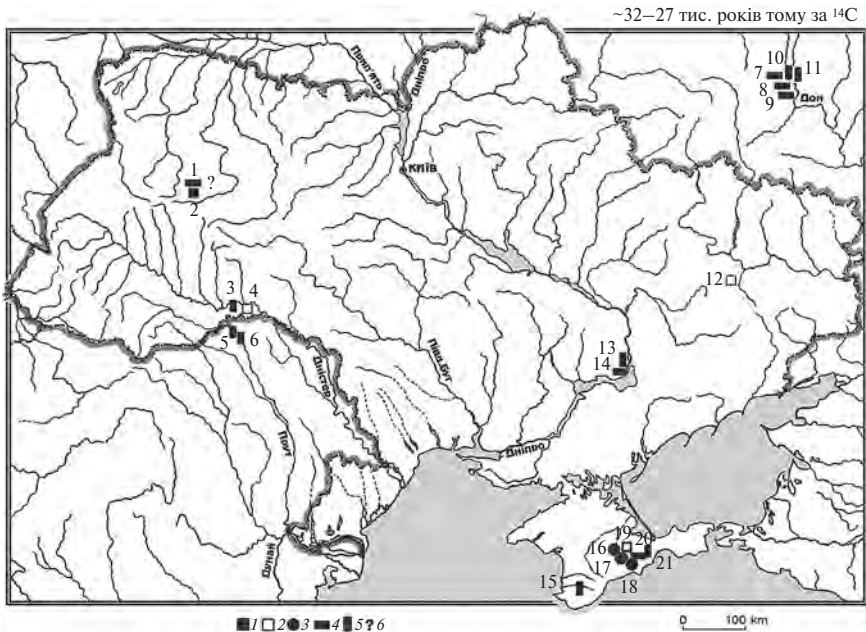
Таким чином, у період зміни середнього палеоліту верхнім на території України співіснували кілька груп культур і, відповідно, населення. З одного боку, продовжують існувати найпізніші середньопалеолітичні пам'ятки та їхні творці — неандертальці. З іншого — з'являються справжні верхньопалеолітичні культури,

Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 40–32 тисячами радіовуглецевих років тому:

1 — Сокирниця I; 2 — Стінка I, верхній шар; 3 — Молодова V, шари 10a, 10b; 4 — Кормань, шар 10; 5 — Куличівка; 6 — Костьонки I, шар V; 7 — Костьонки 12, шар 3 (стрілецька АК); 8 — Костьонки 14, шар IV (стрілецька АК); 9 — Старосілля, шар 1; 10 — Кабазі II, шар/горизонт IIА/І-ІІ/ІА; 11 — Кіік-Коба, шар IV; 12 — Пролом I, шар II; 13 — Буран-Кая III, шар С; 14 — З а с к е л ь на VI (Колосовська), шари IIIa, III, II; 15 — Альошин Грот, шар II; 16 — Білокузьминівка.

Умовні позначення: 1 — середньопалеолітичні одnobічні індустрії; 2 — ближче не визначені середньопалеолітичні індустрії без двобічних форм; 3 — середньопалеолітичні двобічні індустрії; 4 — зубчасті індустрії; 5 — архаїчні верхньопалеолітичні індустрії; 6 — верхньопалеолітичні індустрії; 7 — імовірна

Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 32–27 тисячами радіовуглецевих років тому:

1 — Куличівка; 2 — Жорнів; 3 — Молодова V, шар IX; 4 — Кормань, шари 9, 8; 5 — Міток Малул-Галбен, шари 12b–8b (оріньяк); 6 — Міток Малул-Галбен, шар 7b (гравет); 7 — Костьонки 6; Костьонки 12, шар 1a (стрілецька АК); 8 — Костьонки 14, шар II, IV (городювська АК); 9 — Костьонки 16 (городювська АК); 10 — Костьонки 1, шар 3 (оріньяк); 11 — Костьонки 8, шар II (гравет); 12 — Білокузьминівка; 13 — Міра, шар II/2 (гравет ?); 14 — Міра, шар I; 15 — Сюрень I, шари Fb1, Ga, H; 16 — Заскельна V, шари II, I; 17 — Пролом I, шар I; 18 — Буран-Кая III, шар B1; 19 — Альошин Грот, шар I; 20 — Буран-Кая III, шар 3; 21 — Буран-Кая III, шар 6–2 (гравет).

Умовні позначення: 1 — середньопалеолітичні однібічні індустрії; 2 — ближче не визначені середньопалеолітичні індустрії без двобічних форм; 3 — середньопалеолітичні двобічні індустрії; 4 — архаїчні верхньопалеолітичні індустрії; 6 — верхньопалеолітичні індустрії; 7 — імовірна хронологічна позиція

Верхньопалеолітична община людей сучасного фізичного вигляду за звичними повсякденними справами

носіями яких були прийшли *Homo sapiens*. І, нарешті, цілком імовірно, що т. зв. симбіотичні або архаїчні культури верхнього раннього палеоліту є свідченням дружнього співіснування та контактів між частинами місцевого і прийшлого населення. Отже, неандертальські культурні надбання не зникли безслідно. Якась частка неандертальської крові тече і у наших жилах.

Формування людей сучасного фізичного вигляду відбулося на Африканському континенті. Що спричинило їхній масовий вихід із прабатьківщини і освоєння ними нових територій і континентів? Наразі це достеменно невідомо. Вважається, що близько 40 тис. років тому перші групи *Homo sapiens* могли опинитися у Східній Європі. Хоча не виключене й більш раннє їхнє проникнення в Європу: адже знахідки найдавніших, сучасних за будовою тіла людей датуються в Африці близько 180 тис. років тому. Проте таке припущення досі не доведене безсумнівними доказами.

Помітною є особливість географічного поширення найбільш раних справжніх верхньопалеолітичних індустрій: вони тяжіють до більш північних регіонів. Ще один цікавий штрих до минулих подій: адже південь — здавна освоєні і улюблені ареали неандертальців. Довгі тисячоліття *Homo sapiens* і *Homo neanderthalensis* воліли жити окремо — цілком зрозуміле бажання! Але рано чи пізно вони зустрічалися, безпосередньо контактували, ставали вільними чи невільними конкурентами в боротьбі за ресурси і території.

Ми знаємо переможців цієї боротьби. Історія перегорнула вже дочитану сторінку під назвою «середній палеоліт і неандертальці». Почалася нова — «верхній палеоліт і сучасні люди». Але це — тема іншої розповіді.

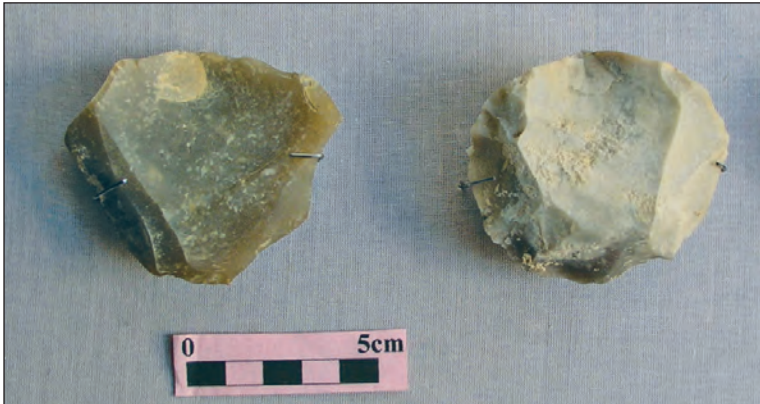
Реконструкція вигляду людини прямоходячої

Це масивне знаряддя з плитки якісного темно-сірого кременю і є тим самим добре знаним із книжок рубилом. Його було знайдено в Криму, в нижньому шарі стоянки Заскельна IX

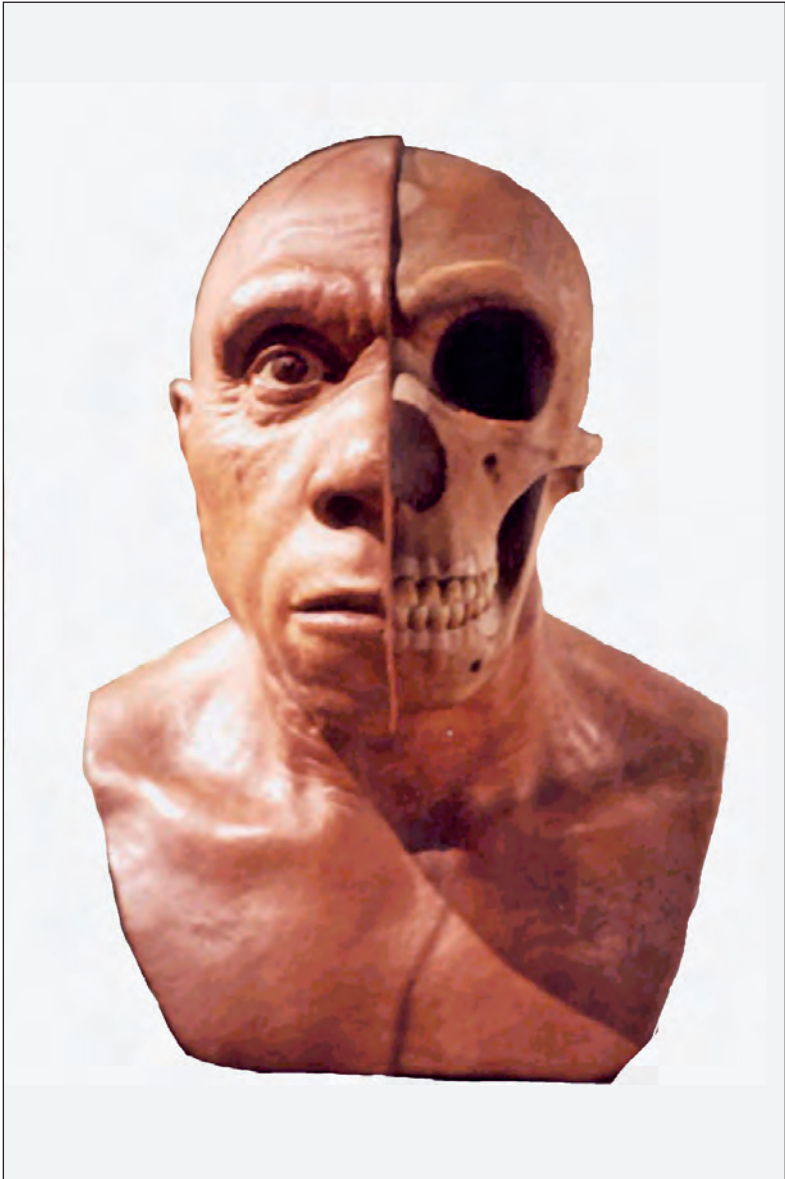
Скребла, гостроконечники і ножі, часто виготовлені у техніці двобічної оббивки, є типовими знаряддями багатьох середньо палеолітичних стоянок півдня і сходу України

Прадавні жителі долини Дністра рідко виготовляли двобічні знаряддя. Натомість у них була поширена техніка виготовлення знарядь зі сколів. Ці нуклеуси зі стоянки Молодова V свого часу послугували для зняття якісних левалуазських сколів, які, можливо, використовувалися як ножі для м'яса

Зуби — завдяки шарам емалі — найкраще зберігаються в давніх відкладах. Знайшовши в матеріалах стоянки такий зуб, чи навіть його фрагмент, можна бути впевненим: жителям цього поселення був знайомий смак мамонтьятини!

Бюст неандертальця. Реконструкція

Стрімкі урвища Білої Скелі біля Білогорську у східному Криму — саме тут археологами знайдено кілька десятків добре збережених і багатих на знахідки середньопалеолітичних стоянок

Мистецька реконструкція. Зарисовка з побуту давньої людини. Можливо, так виглядали «уроки досвідченого майстра». Може що й так, хіба що і вчитель, і учні були одягнені

Ці непримітні камені — одні з найдавніших знарядь, знайдених на території України, у Королевому на Закарпатті. Їх було виготовлено із андезиту десь між 950–750 тис. років тому

Найбільш поширеними в нижньому палеоліті, десь до 300 тис. років тому, були знаряддя з річкових гальок, на яких кількома ударами утворювали гостре рублячо-ріжуче лезо. Цей т. зв. чопінг знайдений в Рокосові на Закарпатті

Мамонт, знайдений у 1901 р. на р. Березівка (Зоологічний музей РАН, Санкт-Петербург)

Рекомендована література

1. *Алексеев В. П.* Становление человечества. — М.: Издательство политической литературы, 1984. — 462 с.
2. *Анисюткин Н. К.* Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины. — СПб: Европейский Дом, 2001. — 310 с.
3. *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // МИА, 1953. — № 40. — М.-Л.: АН СССР. — 463 с.
4. *Борисковский П. И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л.: Наука, 1979. — 240 с.
5. *Вишняцкий Л. Б.* Введение в преисторию. — Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. — 312 с.
6. *Гладилін В. М.* Ранній палеоліт // Археологія Української РСР. — Том 1. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 9–38.
7. *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К.: Наукова думка, 1976. — 230 с.
8. *Гладилин В. Н.* Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — Том 1. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 12–54.
9. *Гладилін В. М.* Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — Том 1. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 17–44.
10. *Горецкий Г. И., Иванова И. К. (изд.) Молодова І.* Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М.: Наука, 1982. — 240 с.
11. *Ефименко П. П.* Первобытное общество. — Киев: Изд-во АН УССР, 1953. — 663 с.

12. *Иванова И. К., Цейтлин С. М.* (изд.) Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди и окружающая среда. — М.: Наука, 1987. — 184 с.
13. *Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. — 304 с.
14. *Колесник А. В.* Средний палеолит Донбасса. — Донецк: Лебедь, 2003. — 294 с.
15. *Колосов Ю. Г.* Шайтан-Коба, мустьерська стоянка Криму. — К.: Наукова думка, 1972. — 160 с.
16. *Колосов Ю. Г.* Мустьерские стоянки района Белогорска. — К.: Наукова думка, 1983. — 207 с.
17. *Колосов Ю. Г.* Аккайская мустьерская культура. — К.: Наукова думка, 1986. — 224 с.
18. *Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.* Ранний палеолит Крыма. — К.: Наукова думка, 1993. — 224 с.
19. *Кулаковская Л. В.* Мустьерские культуры Карпатского бассейна. — К.: Наукова думка, 1989. — 126 с.
20. *Лазуков Г. И., Гвоздовер М. Д., Рогинский Я. Я., Урысон М. И., Харитонов В. М., Якимов В. П.* Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). — М.: Мысль, 1981. — 223 с.
21. *Ситник О. С.* Середній палеоліт Поділля. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 372 с.
22. *Смирнов С. В.* Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К.: Наукова думка, 1973. — 170 с.
23. *Степанчук В. Н.* Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К.: Стилус, 2002. — 216 с.
24. *Степанчук В. Н.* Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы: Зелена Буковина, 2006. — 463 с.

25. *Формозов А. А.* Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М.: Наука, 1977. — 143 с.
26. *Чабай В. П.* Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004. — 324 с.
27. *Черныш А. П.* Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М.: Наука, 1982. — С. 6–102.
28. *Черныш А. П.* Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди и окружающая среда. — М.: Наука, 1987. — С. 7–93.

Словник найуживаніших термінів

Акультурація — процес пристосування до іншокультурного середовища

Андезит — гірська порода вулканічного походження

Артефакт — (у палеолітознавстві) предмет, виготовлений руками давньої людини

Архаїчна індустрія — колекція кам'яних виробів, виготовлених з використанням примітивних технологій

Археологія — наука про так званій доісторичний, неписемний період історії людства

Археологічне місцезнаходження — місце, де знайдені предмети давнього ужитку, що походять із зруйнованого поселення

Абсолютний вік — вік, визначений за допомогою методів абсолютного (фізико-хімічного) датування

Ашель — період на переході від нижнього до середнього палеоліту, що характеризується широким використанням рубил, близько 450–100 тис. років тому

Біфас — кам'яне знаряддя, виготовлене у техніці двобічної оббивки

Верхній палеоліт — період поширення людини сучасного фізичного вигляду та нових технологій в обробці каменю, кістки та ін. матеріалів, близько 40–13 тис. років тому

Відбійник — частіше всього, річкова галька, що її використовують при початковій обробці кам'яної сировини

Відщеп — скол, фрагмент кам'яної сировини, що виникає під час її розбивання (розколювання, розщеплення)

- Виймчасте знаряддя** — кам'яне знаряддя із ретушованим лезом, якому навмисно надали форму виймки
- Викопні форми гомінід** — всі первісні форми людей
- Вюрмське зледеніння** — останнє зледеніння, між 115–13 тис. років тому
- Гейдельбержці** — викопна форма гомінід, поширених на початку середнього палеоліту
- Геологія** — наука про походження, особливості формування та залягання порід
- Геологічний вік** — період, співвіднесений із геологічною періодизацією етапів формування земної поверхні
- Геологічний розріз** — спеціальна розчистка відкладів ґрунту, яка дає можливість вивчити послідовність залягання геологічних нашарувань
- Геостратиграфічний метод** — метод, що дозволяє визначити геологічний вік нашарувань ґрунту
- Голоцен** — геологічна сучасність, період від 13 тис. років тому до наших днів включно
- Гомініди** — викопні форми первісної людини
- Гостроконечник** — знаряддя на сколі зі зведеними в гострий кінчик ретушованими лезами
- Двобічна індустрія** — кам'яні вироби окремої стоянки чи групи стоянок, серед яких багато біфасів, виготовлених у техніці двобічної обробки
- Дифузія** — тут: поступове поширення, проникнення населення на нові території
- Ендокран** відбиток внутрішньої поверхні черепу
- Еректоїдні форми** — форми викопних гомінід, близькі до *Homo erectus* (еректус)
- Еректуси** — архаїчна форма первісних людей, які приблизно 1,5–1 млн років тому почали розселятися з території Африки

- Зубчаста індустрія** — кам'яні вироби окремої стоянки чи групи стоянок, серед яких багато знарядь, лезам яких навмисно надано форму зубців
- Зубчасте знаряддя** — кам'яне знаряддя із ретушованим лезом, якому навмисно надали зубчасту форму
- Ізотропність** — здатність каменю при розколюванні утворювати раковистий вилам і продукувати сплюснені сколи
- Індустрійна традиція** — матеріальні рештки життєдіяльності споріднених груп давнього населення
- Індустрія** — колекція кам'яних виробів окремої стоянки, або сукупність подібних між собою колекцій кількох стоянок
- Індустрія однобічна** — кам'яні вироби окремої стоянки чи групи стоянок, на яких застосовувалася техніка нуклеусного розщеплення, а знаряддя вироблялися із сколів
- Індустрія симбіотична** — колекція кам'яних виробів окремої стоянки, яка характеризується сполученням середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних технологій та форм знарядь
- Знаряддя на сколі** — знаряддя, виготовлене на фрагменті сировини (сколі), що був отриманий під час розщеплення нуклеусу, або оббивки двобічного знаряддя
- Киснево-ізотопна шкала океанічних осадів** — послідовність змін вмісту ізотопів кисню в глибоководних океанічних осадах, жорстко пов'язана із глобальними змінами клімату
- Класифікація** — спосіб упорядкування, групування подібного до подібного
- Класичні неандертальці** — викопні європейські гомініди часу останнього зледеніння, особливості будови тіла яких демонструють пристосування до холоду
- Контекст** — в археології: умови залягання артефакту, його взаємозв'язок з іншими знахідками, положення в шарі і т.д.
- Кремій** — осадкова ізотропна порода, широко вживана для виробництва знарядь у кам'яному віці

- Кроманьйонці** — викопні люди сучасного фізичного вигляду часу верхнього палеоліту
- Культура** — в палеолітознавстві: група близько одна до одної розташованих стоянок зі схожими наборами кам'яних знарядь
- Культурний шар** — шар ґрунту, насичений добре збереженими рештками давнього поселення
- Левалуазьські сколи** — сколи, які було отримано при розщепленні нуклеусу з використанням левалуазької технології
- Леси** — різновид покривних нашарувань, поширених на території України
- Локальність життя** — специфічний спосіб життя, в умовах якого люди контактують лише в межах невеличких ареалів
- Льодовиків'я** — періоди глобальних похолодань, які супроводжувалися погіршенням клімату, ростом льодовикових шапок на полюсах Землі, зниженням рівня світового океану
- Майстерня** — спеціалізована стоянка, на якій проводилася обробка кам'яної сировини та виготовлення знарядь та їхніх напівфабрикатів
- Макрорештки** — великі фрагменти предметів, які зазвичай не зберігаються, наприклад гілки, листя тощо
- Мамонтовий степ** — зараз не існуючий ландшафт, у якому поєднувалися елементи сучасних фізико-ландшафтних зон: степу, лісостепу, тундри та ін.
- Мезоліт** — підрозділ кам'яного віку, що відокремлює палеоліт від неоліту
- Методи абсолютного датування** — різні фізико-хімічні методи, які дозволяють, обраховуючи обсяг змін складу та характеристик датованого матеріалу (кістки, вугілля, перепаленого кременю, ґрунту тощо), визначити його вік
- Міграція** — швидке цілеспрямоване переселення
- Міжльодовиків'я** — періоди глобального покращання клімату, які супроводжувалися таненням та відступанням льодовиків, зростанням рівня морів і океанів

- Місцезнаходження** — в палеолітознавстві: місце знахідки поодиноких знарядь, або й багатих їх колекцій, які походять із зруйнованих природними чинниками стоянок
- Модель акульгурації** — гіпотеза, що описує процеси на переході від середнього до верхнього палеоліту та припускає активні контакти між місцевим неандертальським та прийшлим кроманьйонським населенням
- Модель заміщення** — гіпотеза, що описує процеси на переході від середнього до верхнього палеоліту та припускає повну заміну місцевого неандертальського населення прийшлими людьми сучасного фізичного вигляду
- Модель інтенсивності заселення** — гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок за рахунок різниці господарської діяльності та різного ступеню її інтенсивності
- Модель наступності** — гіпотеза, що описує процеси на переході від середнього до верхнього палеоліту та виключає будь-який вплив прийшлого населення на формування верхньопалеолітичної культури
- Модель палеоетнологічна** — гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок різним походженням жителів цих стоянок та різницею їхньої традиційної культури
- Модель різниці діяльності** — гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок виключно за рахунок різниці господарської діяльності
- Модель хронологічна** — гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок неоднаковістю їхнього віку
- Моноцентризм** — теорія, що стверджує про появу людини сучасного вигляду на території Африки і наступне її поширення по всіх континентах, супроводжуване витісненням більш архаїчних форм людини
- Мустьє** — період, що збігається з другою половиною середнього палеоліту, близько 100–30 тис. років тому

- Неандертальці** — викопна форма гомінід, поширених у другій половині середнього палеоліту
- Неоліт** — завершальний підрозділ кам'яного віку, на зміну якому прийшов вік ранніх металів (енеоліт)
- Нижній палеоліт** — на території України — період між 1 млн—450/300 тис. років тому
- Нуклеус** — фрагмент кам'яної сировини, від якого навмисно було відколото кілька сколів — заготовок для виготовлення знарядь
- Нуклеусне розщеплення** — різноманітні технології, що використовувалися при виготовленні та подальшій експлуатації нуклеусів
- Община** — споріднена група первісних людей, які спільно проживають та ведуть спільне господарство
- Палеоетнологія** — напрям досліджень, що вивчає історію давніх «етносів» (народів)
- Палеоліт** — підрозділ кам'яного віку, передуючий мезоліту
- Палеонтологія** — наука про викопних тварин
- Палеонтологічне місцезнаходження** — місце знахідки решток давніх тварин, не супроводжуване рештками життєдіяльності первісної людини
- Палінологія** — наука, що займається вивченням пилку давніх рослин та реконструкцією змін рослинності
- Перевідкладеність** — перебування в умовах, що перетерпіли радикальні видозміни з моменту накопичення решток
- Первинне залягання** — перебування в умовах, що перетерпіли мінімальні видозміни з моменту накопичення решток
- Перігляціальна флора** — рослини, що розвивалися в зоні, прилеглий до материкового льодовика
- Пластина** — отриманий з нуклеусу скол видовжених пропорцій
- Плейстоцен** — геологічний підрозділ, що збігається у часі з еволюцією палеолітичних культур

Плем'я — соціальне угруповання первісних мисливців-збирачів, що виникає у другій половині верхнього палеоліту

Пліоцен — геологічний підрозділ, що передує плейстоцену

Поліцентризм — теорія, що стверджує про формування людини сучасного вигляду в багатьох географічних ареалах на основі локальних архаїчних форм людини

Полярність пряма та зворотна — терміни, що описують положення північного і південного полюсів Землі (пряма — така як нині, зворотна — полюси міняються місцями)

Привласнююче господарство — господарство, що ґрунтується виключно на використанні природних ресурсів життєзабезпечення

Ретуш — сплюснені виїмки, зроблені по краю леза кам'яного знаряддя з метою його закріплення, а також пригострення чи навіпаки — притуплення

Ретушер — предмет з каменю або кістки, за допомогою якого робилася ретуш

Ретушування — процес нанесення ретуші на лезо кам'яного знаряддя

Розімкненість життя — спосіб життя, за якого спілкування та контакти між людьми виходять далеко за межі локального життя

Розщеплення — процес утилізації нуклеусу

Середній палеоліт — на території України — період між 450/300–30 тис. років тому

Скол — фрагмент кам'яної сировини, що з'являється під час її розбивання (розколювання, розщеплення); різновиди сколу — відщеп та пластина

Скребло — знаряддя на сколі з одним чи кількома ретушованими лезами, що сполучаються у різних варіантах

Спеціалізоване полювання — полювання виключно на визначений вид тварин

Споро-пилковий аналіз — дослідження мікрорешток рослинного походження

Стадіалізм — уявлення про обов'язковість проходження людством у своєму розвитку певних, повсюдно поширених стадій

Стоянка — поселення первісних людей

Стратиграфія — послідовність залягання геологічних шарів та включених у них археологічних решток

Тафономія — в археології: напрямок досліджень, що вивчає умови та закономірності збереження решток давніх поселень

Технокомплекс — екстериторіальні угруповання стоянок, матеріали яких подібні за технологією виготовлення і основними формами

Трасологія — напрямок досліджень, що вивчає сліди використання на давніх знаряддях

Фауна — тваринний світ

Фауністичний комплекс — група тварин, які існували в певний хронологічний відрізок минулого

Фітоценотична зона — ареал, що характеризується поширенням однорідної рослинності

Флора — рослинний світ

Чопер — архаїчне знаряддя на гальці, оброблене з одного боку

Чопінг — архаїчне знаряддя на гальці з двобічно оббитим робочим краєм

Яранга — один з типів конструкцій наземних жител, поширених у народів півночі

Радимо відвідати!

У Києві:

- Національний музей історії України,
м. Київ, вул. Володимирська, 2. Тел.: 8 (044) 2786545.
- Національний науково-природничий музей,
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: 8 (044) 2349383.
- Археологічний музей,
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: 8 (044) 2356286.
- Палеонтологічний музей,
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: 8 (044) 2356053.
- Геологічний музей,
м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15. Тел.: 8 (044) 2356296.

У Донецьку:

- Донецький краєзнавчий музей,
м. Донецьк, вул. Челюскинців, 189а. Тел.: 8 (0622) 553474, 556757.

У Житомирі:

- Житомирський краєзнавчий музей,
м. Житомир, Замкова пл., 1. Тел.: 8 (0412) 379587.
- Музей природи,
м. Житомир, вул. Кафедральна, 14. Тел.: 8 (0412) 374415.

В Івано-Франківську:

- Івано-Франківський краєзнавчий музей,
м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 4а. Тел.: 8 (03422) 22122.
- Геологічний музей,
м. Івано-Франківськ, вул. Карпатська, 4. Тел.: 8 (03422) 42271.

У Вінниці:

- Вінницький краєзнавчий музей,
м. Вінниця, пл. Музейна, 1. Тел.: 8 (0432) 322671.

У Дніпропетровську:

- Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького,
м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 12. Тел.: 8 (0562) 462428.

У Запоріжжі:

- Запорізький краєзнавчий музей,
м. Запоріжжя, вул. Чекістів, 29. Тел.: 8 (0612) 643476.
- Історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна могила»,
м. Мелітополь, тел.: 8 (06142) 77260, 97660. Михайлівка, Тел.: 8 (06192) 37037.

У Кіровограді:

Кіровоградський краєзнавчий музей,
м. Кіровоград, вул. Леніна, 40. Тел.: 8 (0522) 225834, 223597.

У Криму:

Кримський республіканський краєзнавчий музей,
м. Сімферополь, вул. Гоголя, 14. Тел.: 8 (0652) 259866.

Алуштинський краєзнавчий музей,
м. Алушта, вул. Леніна, 8. Тел.: 8 (06560) 30270.

Державний історико-культурний заповідник в м. Бахчисарай,
м. Бахчисарай, вул. Річна, 133. Тел.: 8 (06554) 42881.

У Луганську:

Луганський краєзнавчий музей,
м. Луганськ, вул. Шевченка, 2. Тел.: 8 (0642) 534311, 551252.

У Львові:

Львівський історичний музей,
м. Львів, пл. Ринок, 6. Тел.: 8 (0322) 743304.

Державний природознавчий музей,
м. Львів, вул. Театральна, 18. Тел.: 8 (0322) 728917, 721623.

У Луцьку:

Волинський краєзнавчий музей,
м. Луцьк, вул. Шопена, 20. Тел.: 8 (03322) 42591.

У Миколаєві:

Миколаївський краєзнавчий музей,
м. Миколаїв, вул. Декабристів, 32. Тел.: 8 (0512) 373459.

Музей природи,
м. Миколаїв, вул. Свердлова, 22. Тел.: 8 (0512) 359570.

В Одесі:

Одеський краєзнавчий музей,
м. Одеса, вул. Гаванна, 4. Тел.: 8 (0482) 228490, 255202.

Одеський археологічний музей,
м. Одеса, вул. Ланжеронівська, 4. Тел.: 8 (048) 7220171.

У Полтаві:

Полтавський краєзнавчий музей,
м. Полтава, вул. Конституції, 2. Тел.: 8 (05322) 74234.

У Рівному:

Рівненський краєзнавчий музей,
м. Рівне, вул. Драгоманова, 19. Тел.: 8 (0362) 26-75-80, 22-33-67.

У Сумах:

Сумський краєзнавчий музей,
м. Суми, вул. Кірова, 2. Тел.: 8 (0542) 221659.

У Тернополі:

Тернопільський краєзнавчий музей,
м. Тернопіль, пл. Мистецтв, 3. Тел.: 8 (0352) 224477.

В Ужгороді:

Закарпатський краєзнавчий музей,
м. Ужгород, вул. Капітульна, 33. Тел.: 8 (03122) 34542, 34442.

У Харкові:

Харківський історичний музей,
м. Харків, вул. Університетська, 5. Тел.: 8 (057) 731 2696, 731 3568, 731 1348.
Музей природи Харківського державного університету ім. В. Н. Каразіна,
м. Харків, вул. Тринклера, 8. Тел.: 8 (0572) 432886.

У Херсоні:

Херсонський краєзнавчий музей,
м. Херсон, вул. Леніна, 9. Тел.: 8 (0552) 241083, 491083.
Природо-екологічний музей,
м. Херсон, вул. Горького, 5. Тел.: 8 (0552) 241092.

У Хмельницькому:

Хмельницький краєзнавчий музей,
м. Хмельницький, вул. Подільська, 12. Тел.: 8 (0382) 762340.

У Черкасах:

Черкаський краєзнавчий музей,
м. Черкаси, вул. Слави, 1. Тел.: 8 (0472) 357360.

У Чернівцях:

Чернівецький краєзнавчий музей,
м. Чернівці, вул. О. Кобилянської, 28. Тел.: 8 (03722) 24498.

У Чернігові:

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського,
м. Чернігів, вул. Горького, 4. Тел.: 8 (0462) 176650.

Частково музеєфіковані рештки стоянок кам'яного віку можна відвідати в:

- c. Мізин Коропського району Чернігівської області.
- c. Межирічі Канівського району Черкаської області.
- c. Добранічівка Яготинського району Київської області.

Науково-популярне видання

Вадим Миколайович Степанчук

**Льодовики, мамонти
та первісні люди:
Україна мільйон років тому**

*Відповідальна за випуск Н. Слюсаренко
Головний художник Н. Бريدня
Художник-дизайнер В. Кузнецов*

Здано до набору 12.03.06. Підписано до друку 27.09.07.
Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 11,16 + вкл. 0,47. Ум. фарбо-відб. 13,51.
Обл.-вид. арк. 9,15 + вкл. 0,52. Вид № 84. Зам. №
Тираж 2000 пр.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 81.
Тел./факс: 8 (044) 569-10-74,
електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої
справи ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року